

Ritual i iskustvo u Paganskom krugu Hrvatske

Komar, Magdalena

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:644295>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-27**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju

Diplomski rad

RITUAL I ISKUSTVO U PAGANSKOM KRUGU HRVATSKE

Magdalena Komar

Mentor: dr. sc. Hrvoje Čargonja

Zagreb, rujan 2023.

Izjava o autorstvu

Izjavljujem pod punom moralnom odgovornošću da sam diplomski rad *Ritual i iskustvo u Paganskom krugu Hrvatske* izradila potpuno samostalno uz stručno vodstvo mentora Hrvoja Čargonje. Svi podaci navedeni u radu su istiniti i prikupljeni u skladu s etičkim standardom struke. Rad je pisan u duhu dobre akademske prakse koja izričito podržava nepovredivost autorskog prava te ispravno citiranje i referenciranje radova drugih autora.

Magdalena Komar

Sažetak

U ovom radu pozornost je usmjerena na neopagansku zajednicu Paganski krug Hrvatske (PKH). Članovi ove zajednice sastaju se primarno prilikom održavanja sezonskih ritualnih slavlja - mjesečevih i sunčevih blagdana kako bi u ritualnom obredu doživjeli osobnu transformaciju i mistična duhovna iskustva. Cilj ovog rada bio je istražiti povijest i organizaciju PKH, propitati razloge pristupanja tom pokretu te ispitati ritualna iskustva sudionika. U istraživanju je primijenjen fenomenološki pristup, a u prikupljanju podataka korištene su metode polustrukturiranog dubinskog intervjua i praktične mimeze. Istraživanjem su utvrđeni individualni razlozi pristupanja PKH, potvrđene su teorijske postavke o tripartitnoj ritualnoj strukturi, značaju pravilnog izvođenja ritualnih koraka te važnosti svetih mitova i ritualnih alata. Također, razvidnim se pokazalo da iskustva svih 5 kazivača uključenih u istraživanje obuhvaćaju tri kategorije doživljaja, *protok energije*, *povezivanje* i *stabilnost (osnaženost)*, te da oni korespondiraju s tri faze rituala: separacije, liminalne i faze integracije.

Ključne riječi: *neopaganstvo, ritual, iskustvo, Paganski Krug Hrvatske*

Summary

The focus of this paper was to conduct the research of neo-pagan community Paganski krug Hrvatske (PKH). Members of this community primarily gather during seasonal ritual celebrations - lunar and solar holidays - to experience personal transformation and mystical spiritual experiences through ritual ceremonies. The aim of this study was to explore the history and organization of PKH, examine the reasons for joining this movement, and investigate the ritual experiences of the participants. The research applied a phenomenological approach and the data was collected through semi-structured in-depth interviews and practical mimesis. The research identified individual reasons for joining PKH, confirmed theoretical assumptions about the tripartite ritual structure, the significance of correct performance of ritual steps, and the importance of sacred myths and ritual tools. It was also found that experiences of all five participants involved in the research include three categories of sensations: the flow of energy, connection and stability (empowerment), and that these correspond to three ritual phases: separation, liminality and integration.

Keywords: *neo-paganism, ritual, experience, Paganski Krug Hrvatske*

SADRŽAJ

1. UVOD	1-3.
2. TEORIJSKI OKVIR	
2.1. Neopaganstvo	3-5.
2.2. Ritual	6-8.
2.2.1. Ritual kao transformacijski proces	8-9.
2.2.2. Pandianovo Sveto Jastvo	9-11.
3. PAGANSKI KRUG HRVATSKE (PKH)	
3.1. Povijest i organizacija zajednice	12-14.
3.2. Životne priče i razlozi pristupanja pokretu	15-19.
4. RITUALNA PRAKSA PKH	
4.1. Ritual - opis terena	19-24.
4.2. Ritualna „gramatika“ i ritualni alati	24-28.
5. ISKUSTVA	
5.1. Protok energije	28-29.
5.2. Povezivanje	29-32.
5.3. Stabilnost (osnaženje)	32-35.
6. ZAKLJUČAK	34-36.
7. POPIS LITERATURE I IZVORA	37-39.

1. UVOD

Od pedesetih godina prošlog stoljeća pa sve do danas u zapadnim zemljama svijeta može se primijetiti sve veći pad utjecaja tradicionalnih religija te porast novih, alternativnih duhovnih pokreta. Taj trend svakako je potaknulo sve snažnije odvajanje religije od javne i političke sfere, odnosno proces sekularizacije, ali ujedno i utjecaj postmodernih ideja. S obzirom na to, novi duhovni pokreti pokazuju otpor prema formalnim institucijskim strukturama kakve smo navikli vidjeti kod tradicionalnih religija, stavljajući naglasak na individualni autoritet praktikanta i potragu za osobno skovanom duhovnošću koja se temelji na evokativnim duhovnim iskustvima. U jedan od takvih najpopularnijih pokreta spada neopaganstvo, danas poznatije kao suvremeno paganstvo, koje uz pomoć inspiracije iz različitog spektra materijala nastoji revitalizirati i na moderan način reinterpretirati duhovne prakse i vjerovanja različitih pretkršćanskih religija. Iako je ovaj pokret, kao i brojni drugi, dugi niz godina bio primarno vezan uz zapadno društvo i kontra-kulturu 60ih, zbog sve veće globalizacije i širenja Interneta u zadnjih nekoliko desetljeća njegov utjecaj pronalazimo diljem svijeta, pa tako i u Hrvatskoj, gdje danas djeluje nekoliko neopaganskih zajednica.

U ovom radu pozornost se želi staviti na jednu od tih zajednica, Paganski krug Hrvatske (PKH), koja funkcionira kao eklektična zajednica sa sjedištem u Zagrebu. Članovi ove zajednice sastaju se primarno prilikom održavanja sezonskih ritualnih slavlja kao centralne magijsko-duhovne prakse neopaganskih pokreta. Na tim proslavama mjesečevih i sunčevih blagdana okuplja se mnoštvo sudionika koji kroz ritual nastoje doživjeti osobnu transformaciju i mistična duhovna iskustva. Cilj ovog rada je istražiti povijest i organizaciju PKH, propitati razloge pristupanja ovom pokretu te na koncu ispitati kakva su to iskustva koja sudionici doživljavaju u ritualu te koju ulogu ritual ima u oblikovanju tih iskustva.

U istraživanju sam primijenila fenomenološki pristup o kojem sam se informirala u knjigama *The Good Research Guide for Small Scale Research Projects* i *Misliti etnografski: Kvalitativni pristupi i metode u etnologiji i kulturnoj antropologiji*. Koristeći se ovim pristupom istraživač uzima ljudsko iskustvo kao polazišnu točku, prateći kako ljudi percipiraju i doživljavaju određene stvari i pojave te kakva im značenja pridaju. U fokusu zanimanja je fenomen – ono što se pojavljuje u ljudskoj svijesti kao i načinu doživljavanja i tumačenja stvari. U fenomenološkom pristupu ključno pitanje koje se postavlja je kako, a tek onda zašto, čime se u prvi plan stavljaju senzorna i praktična strana fenomena, ono što ljudi rade u konkretnim situacijama, a ne uzroci njihovih postupaka. Kako bi došao do prirode samih stvari istraživač

treba ostati neutralan, odnosno “smjestiti unutar zagrada” sve pretpostavke koje nužno ima o temi istraživanja i istraživanom Drugom, a koje uključuju prethodna znanja, predrasude, stavove i mišljenja. Uvid u fenomene dobiva se kvalitativnom metodologijom, putem subjektivnih i individualnih iskaza i opisa doživljenih aktivnosti subjekata. Pritom se ne procjenjuje istinitost prikupljenih naracija – za istraživača su one istinite, autentične i stvarne jer ih ljudi takvima doživljavaju.

Od istraživačkih metoda u prikupljanju podataka koristila sam se stoga polustrukturiranim, dubinskim intervjuima te metodom praktične mimeze koja je komplementarna metodi sudjelovanja s promatranjem, a uključuje aktivno participiranje u društvenim aktivnostima. Istraživanju zajednice pristupila sam bez prethodnog konzultiranja literature kako bih ranije prikupljene spoznaje i mišljenja o promatranom fenomenu i zadržala svježinu osobnog uvida. Znanje koje sam posjedovala o neopaganskim zajednicama do tada je bilo bazično, a zajednici sam prišla otvorenog stava. Tek nakon analize podataka, koja je uključivala temeljito iščitavanje transkripata s ciljem detektiranja specifičnih, individualnih i zajedničkih doživljaja aktivnih članova zajednice PKH, te osobnih iskustava sudjelovanjem u njihovim ritualnim obredima, krenula sam u potragu za odgovarajućim teorijskim okvirom koji omogućuje šire, općenitije tumačenje opažanog fenomena. Ključne odgovore pronašla sam u teoriji Jacoba Pandiana, čiji model mi je poslužio u interpretaciji značenja ritualnih iskustava. Također, dodatna pojašnjenja u vezi strukture i elemenata rituala pronašla sam u radovima Sabine Magliocco te Davida Cheala i Jane Leverick.

Istraživanje sam provela u razdoblju od listopada 2019. do svibnja 2022. godine, obzirom na činjenicu da su zbog pandemije COVID-a 19 okupljanja pripadnika PKH tijekom 2020. i većim dijelom 2021. godine bila prekinuta. U okviru terenskog istraživanja sudjelovala sam na tri rituala – dva solarna slavlja, Samhainu (31.10. 2019.) i Mabonu (24.9. 2021.) te jednoj lunarnoj proslavi punog mjeseca (12.11. 2019.). U ritualima sam sudjelovala kao ravnopravna članica te sam čak imala prilike obavljati određene uloge. U intervjuje sam uključila petero kazivača, a provela sam ih u razdoblju od ožujka do travnja 2022. godine. Iako je riječ o skromnom uzorku, s kazivačima sam provela dubinske intervjuje koji su trajali između sat i pol i dva sata. S dvoje kazivača našla sam se u dva navrata. Tijekom intervjuja svi kazivači pokazali su izrazitu otvorenost i spremnost da podijele svoje životne priče, iskustva i vjerovanja.

Kako bih izložila rezultate istraživanja i teorijske modele koji su mi poslužili u interpretaciji, rad sam konceptualno podijelila u nekoliko cjelina. Nakon uvoda, u poglavlju koje pruža teorijski okvir opisane su pojave neopaganstva i njihovi rituali te je izložen Pandioanov teorijski

model svetog jastva. U narednom poglavlju prikazana je organizacija PKH, njena povijest i životne priče kazivača. Potom slijede dva poglavlja u kojima se izlažu ritualne prakse, ritualna struktura i alati te duhovna iskustva kazivača. Završno poglavlje sadrži zaključke izvedene na temelju dobivenih rezultata istraživanja.

2. TEORIJSKI OKVIR

2.1. Neopaganstvo

Neopaganstvo ili suvremeno paganstvo (često nazivano i suvremeno vješticiarstvo) jedan je od najraširenijih duhovno-magijskih pokreta 20. i 21. stoljeća, čije začetke možemo smjestiti između tridesetih i pedesetih godina prošlog stoljeća, iako svoje korijene ima u ezoteričnoj kulturi 19. stoljeća. Veliku popularnost zadobio je 60-ih godina prošlog stoljeća kao sastavnica onodobne kontra-kulture, pokazujući otpor prema svemu što je konvencionalno ili mainstream (Magliocco :153).

Kao kompleksni fenomen, neopaganstvo obuhvaća sve nove duhovne pokrete koji nastoje revitalizirati, reinterpretirati i na moderan način prilagoditi duhovne prakse i vjerovanja različitih pretkršćanskih politeističkih religija (Ibid.150). Te religije mogu uključivati iz povijesnih izvora poznate religije starih Egipćana, Kelta, Rimljana, Grka ili Vikinga, ali isto tako i različite autohtone, lokalne religije. Pritom neopagani mogu biti posvećeni samo jednoj od navedenih tradicija ili pak kombinirati elemente svih ili samo onih religija (ili religijskih elemenata) koje im odgovaraju. Osim spomenutih, inspiraciju i materijale pronalaze i u širokom spektru brojnih drugih izvora poput zapadnjačkog okultizma, istočnjačkih religija, animizma, popularne kulture, psihologije, folklora, antropoloških i arheoloških izvora, pokreta osobnog rasta, meditacije i drugog (Magliocco 2009: 12). S obzirom da neopaganstvo uključuje mješavinu različitih znanja, tehnika, praksi i tradicija, a koje se sve mogu kombinirati na različite načine ili pak usmjeriti samo na jednu tradiciju, ovisno o izboru pojedinca ili zajednice, termin neopaganstvo se koristi kao zbirni pojam („umbrella term“) za niz različitih duhovnih struja.

Ipak, unatoč snažno izraženoj eklektičnoj prirodi ovih pokreta, svi neopagani dijele neke zajedničke značajke i principe. Neopaganstvo tako karakterizira nedostatak svetih tekstova, religijske hijerarhije ili karizmatičnih lidera te nepostojanje formalno-kolektivnog oblika organizacije (Ibid. 5). Prema tome, neopaganstvo je neformalna i neobavezna vrsta moderne

duhovnosti čiji su praktikanti često pripadnici više različitih neopaganskih ili pak drugih duhovnih zajednica te nisu obavezni pohoditi rituale ili događanja koja se održavaju, nego na njih dolaze po vlastitom izboru. Mnogi od njih također ne pripadaju niti jednoj zajednici, odnosno sijelu ili krugu. Isto vrijedi i za svete tekstove, koje neopagani međusobno ne dijele, nego se oni konstruiraju kombinacijom različitih vrsta materijala prema kojima se osjeća određena povezanost. Ipak, ono čega se svi sljedbenici ovih oblika duhovnosti drže jesu setovi stavova ili etičkih načela, od kojih ono najvažnije glasi: „Dok nikome ne naudite, činite što vas volja!“ (Iolar 2013: 22).

Od iznimnog značaja za neopagane jest poimanje prirode kao svete, zbog čega se neopaganstvo često naziva religijom prirode, odnosno „nature religion“ ili „earth-based religion“ (Magliocco 2009: 4). U svojoj knjizi hrvatski neopagan Iolar tako govori da „za pagane zapravo ni nema ničeg osim (ili izvan) prirode“, te da je priroda kao takva sama po sebi božanska ili sveta (Iolar 2013: 31). Priroda je doživljena kao Velika Majka, Velika Boginja ili Gaia – ona koja pruža i daje i od koje je cijeli život potekao. Ona obuhvaća ljude, životinje i prirodni svijet, ali uključuje i brojne duhovne entitete poput prirodnih ili elementarnih duhova, bogova, boginja ili univerzalne, kozmičke energije koja prožima sve ostale duhovne forme (Magliocco 2009:4). Ti entiteti, energije i bogovi pritom su viđeni kao personifikacije ili arhetipi prirode, prirodnih pojava i njenih mnogobrojnih oblika. Sveto (božansko) u neopaganstvu je dakle neodvojivo od prirode, odnosno ono prebiva u svemu i prožima sve oblike postojanja. O tome hoće li netko pritom slaviti prirodu kao zasebno neosobno božanstvo ili pak prirodu i prirodne pojave povezivati s bogovima i božicama ili kozmičkom energijom, odluka je svakog pojedinca ili zajednice zasebno.

Povezivanje s prirodom kao božanskim važno je svim neopaganima, stoga većina održava godišnja ritualna slavlja koja prate i slave cikluse prirode (Ibid.). Ritual kao duhovna praksa centralan je dio gotovo svih neopaganskih duhovnosti, a uz njega je često vezana upotreba magije, iako se ona može izvoditi i samostalno. U neopaganstvu je magija doživljena kao „sposobnost (psihičkog) upravljanja energijom prirode (svemira), kako bi se postigla promjena na umnoj i/ili materijalnoj razini, u skladu s vlastitom voljom“ (Iolar 2013:49.). Uz magijske prakse povezane su i brojne vrste divinacije, poput tarota, astrologije, čitanja runa i drugoga. Osim već spomenutog etičkog koda, prema kojem svatko može raditi što želi, ukoliko time ne naudi drugome, također postoji vjerovanje da će se individui ono što magijskim radom zaziva istom mjerom i vratiti (Magliocco 2009: 15).

Jedan od pokreta koji je najviše okrenut magijsko-duhovnim praksama jest Wicca, „specifična i otvorena religija, bazirana na prirodi, arhetipskim pojmovima muškog i ženskog božanstva, usmjerena k afirmaciji života (...). Osnovne postavke bazira na polarnosti, imanentnosti, prirodi, magiji te sadrži ritualnu strukturu u krugovima i kvadrantima“ (Miličević 2010:536). Religijski sustav wiccana temelji se na prežiticima Stare religije koja uključuje proslave solarnih i lunarnih blagdana gdje se štuje božanski par – Boginja kao Velika Majka, stvarateljica života i ženski princip te Rogati Bog kao njen partner i muški princip s kojim je binarno spojena. Sastavni dio wiccanske duhovne-magijske prakse uključuje ritual, uz korištenje simpatičke i elementalne magije. S obzirom da je Wicca jedan od glavnih predstavnika neopaganstva (a ujedno i najraširenija neopaganska duhovnost), čiji začetci se smještaju između tridesetih i pedesetih godina prošlog stoljeća, ona je često služila kao model i inspiracija za mnogobrojne druge neopaganske struje (Urban 2015:207).

Unatoč tome što neopaganstvo predstavlja specifičan vid novih duhovnih struja, njega se često promatra kao supkulturu New age duhovnih pokreta, s kojima dijeli brojne sličnosti, ali i razlike (Magliocco 2012:636). Kao termin New age se koristi za opisivanje vrlo širokog spektra duhovnih struja koje su popularnost zadobile 1980ih, iako svoje podrijetlo vuku s kraja 19. stoljeća. Kao i neopaganstvo, New age pokreti javljaju se kao sastavnica hippie kontra-kulture, a karakterizira ih eklektičnost i sinkretizam svojstveni za duhovni svjetonazor postmoderne, fokus na pojedinca kao lokusa religijskog autoriteta (zbog čega ih Heelas i naziva *religijama sebstva*, Heelas 1996) i potragu za osobno skovanom duhovnošću putem koje se želi postići transformacija svijesti. Uz navedene sličnosti, vrijedi spomenuti da oba pokreta isto tako poimaju svijet kroz holistički okvir, zbog čega ističu jednakost spolova, feminističku svijest (kod neopagana je Majka priroda viđena kao suprotnost patrijarhalnom Bogu tradicionalnih religija), zajedništvo, mirovnu kulturu, zalaganje za očuvanje okoliša, vegetarijanstvo i veganstvo itd.

S druge strane, New age praktikanti tragaju za transcendentnom stvarnošću, dok je kod neopagana naglašena potraga za imanentnim božanstvom. New age ističe pogled u budućnost, odnosno dolazak novog svjesnijeg doba, dok neopagani nastoje revitalizirati stare religije koje su jedine autentične; ritualna i magijska praksa izraženija je kod neopaganstva, dok se New age više okreće znanstvenim objašnjenjima i meditaciji/kanaliziranju (eng. *channeling*); New age veći naglasak stavlja na duhovno, dok neopaganstvo ističe ravnotežu duhovnog i materijalnog (Morris 2005: 308 i Magliocco 2015:637).

2.2. Ritual

Centralna i često zajednička praksa svih neopaganskih pokreta jesu rituali. Najvažniji rituali vezani su uz Kolo godine, odnosno sezonska slavlja i izmjene sunčevih ciklusa koji simboliziraju umiranje i ponovno rađanje cijele prirode (Urban 2015:208). Godišnji ciklus podijeljen je pritom u osam blagdana koje neopagani nazivaju Sabati, a koji označavaju promjene godišnjih doba. Nazivi blagdana mogu se razlikovati od zajednice do zajednice (ili samostalnih praktikanta), ali pretežito se koriste wiccanski nazivi. (Ibid. 209.) To su Yule (20.-23. prosinca), Imbolc (1. veljače), Ostara (19.-22. ožujak), Beltane (1. svibnja), Litha (19.-23. lipnja), Lugnadsadah (1. kolovoza), Mabon (21.-24. listopada) i Samhain (1. studenog). Osim spomenutih, drugi važni rituali posvećeni su slavlju 12 ili 13 lunarnih ciklusa ili Ezbata. Iolar ističe da se „Sabati i Ezbati razlikuju kao Sunce i Mjesec, Bog i Božica, energije ying i yang. Sunce predstavlja jastvo, svjesni um i razum, javni i društveni identitet čovjeka, pa se na veselim i bučnim sabatima okuplja šira paganska zajednica. Ezbati su pak svetkovine na kojima se pagani okupljaju u manjim skupinama, poput vješticih koveni, a neki pojedinci slave Ezbate i nasamo. Stoga je za pagane, koji uvijek teže cjelovitosti i ravnoteži, bitno da obilježavaju i Sabate i Ezbate.“ (Iolar 2014: 296)¹ Treba spomenuti da neopagani svoje rituale ne slave u hramu, jer smatraju da je hram sama priroda. Ipak, obzirom da u današnjem društvu većina ljudi živi u urbanim područjima, sljedbenici ove duhovnosti, osim u prirodi, rituale održavaju i u privatnim ili iznajmljenim kućama ili stanovima.

Ritualni služe za povezivanje s prirodnim ciklusima i ostvarivanje promjena na psihičkoj ili materijalnoj razini. Pritom se prirodni ciklusi povezuju s promjenama u ljudskom životu, s vjerovanjem da se usklađivanjem s prirodnim promjenama mogu postići unutarnje promjene i ostvariti željeni ciljevi. Utoliko se prirodni ciklusi metaforički primjenjuju na ljudsko stanje, ne samo na tijek ljudskog života, već i na osobne i psihološke procese (Magliocco 2017: 88).

Prema vjerovanju sudionika u ritualu se ostvaruje izravan odnos s božanskim, odnosno prirodom i njenim pojavnim oblicima ili arhetipima, poput Boga i Božice koji predstavljaju dva polariteta. Povezivanje s božanskim u ritualu, koje prema neopaganima prevladava i u nama samima, dovodi do transformacija u skladu s prirodnim procesima, ali i povezivanja s cijelim kozmosom.

¹ Vrijedi spomenuti da osim Sabata i Ezbata, neopagani često ritualno obilježavaju i sakraliziraju značajne trenutke u životima pojedinaca. Među njima su tako vjenčanje, samoposvećenje, rođenje, smrt itd. Ti rituali nisu predmetom ovoga rada.

Svi neopagani vjeruju u transformativnu moć rituala, ali svatko ima drugačiju interpretaciju kako do toga dolazi. Spajanje s božanskim proizvodi snažna duhovna iskustva, koja uključuju različita promijenjena stanja svijesti, vizije i ekstazu (Magliocco 2009:14). Ritual uglavnom vode svećenik i svećenica koji predstavljaju dva polariteta jednoga, ali može ga voditi i jedna osoba ili čak, po potrebi, i više osoba uz svećenika i svećenicu. Ovisno o namjeri zbog koje se ritual održava, onaj tko vodi ritual jasno planira kako ga izvoditi (Iolar 2013: 321).

Važan i gotovo uvijek prisutan dio svakog rituala je i korištenje magije, koju neopagani vide kao prirodnu silu kojom je moguće manipulirati kako bi se postigla promijenjena stanja svijesti. U svrhu boljeg fokusiranja magijske energije, a potom i ostvarivanja željenog ishoda, u ritualima se stoga često koriste različiti ritualni predmeti poput kaleža, noža (atame) i magičnog štapića (Magliocco 2009:17). Ti predmeti najčešće nose simbolička značenja muškog i ženskog božanskog principa te četiri elementa – vode, zemlje, zraka i vatre koji se pozivaju u ritual kako bi sudionicima posudili svoje moći kreacije i pomogli im stupiti u kontakt sa božanskim (Urban 2015:208). Važan simbol u neopaganstvu svakako predstavlja i krug koji označava stvaranje i ulazak u sveti prostor. U tom smislu neopaganski rituali mogu se gledati kao simbolički sustavi koji artikuliraju značenje o prirodi realnosti, a istovremeno omogućavaju pojedincima da stupe u kontakt s svetim Drugim.

S obzirom da neopaganstvo nudi slobodu u izboru i personalizaciji vlastite duhovnosti, ritual kao njen praktični dio oslikava tu kreativnost. U izvođenju rituali su često osebujni i dramatični performansi koji svoje značenje dobivaju igrom različitih predmeta i gesta kojima se pripisuju simbolične funkcije, ovisno o izboru pojedinca ili zajednice. Ritualna izvedba može uključivati plesanje, glazbu, pjevanje i bubnjanje kojima se praktikanti služe kako bi putem tjelesnih osjetila doživjeli duhovna iskustva (Magliocco 2009: 4). Također, mnogi neopagani za rituale pripremaju posebne obredne halje jer svaki mali detalj koji je ukomponiran u ritual može dodatno doprinosti emocionalnom doživljaju rituala (Magliocco 1996:100).

Unatoč tome što je proces osmišljavanja i izvođenja rituala maštovit, personaliziran i inovativan, svi neopaganski rituali u osnovi imaju sličnu izvedbenu strukturu. Magliocco navodi da ta osnovna struktura (ili „ritualna gramatika“ kako je naziva) odgovara tripartitnom modelu koji Arnold Van Gennep opisuje 1909. godine u svojoj studiji *Obredi prijelaza*, a koja sadrži tri faze: separaciju, liminalnost i reintegraciju (Ibid. 102). Putem ovih faza sudionici se postupno odvajaju od svakodnevnog života i uloga koje on nosi, da bi potom ušli u posvećeni ili „granični“ prostor gdje dolazi do spajanja sa svetim Drugim, a potom se ponovno

reintegrirali u zajednicu, osnaženi proživljenim iskustvom. U ovom smislu, rituali se osim kao simbolički sustavi mogu gledati i kao transformacijski procesi koji sudionicima omogućuju prelazak iz jednog stanja u drugo.

2.2.1. Ritual kao proces transformacije

Cheal i Leverick na temelju istraživanja neopaganske zajednice u Winnipegu analiziraju rituale upravo kao procese transformacije koji omogućuju prelazak iz jednog stanja u drugo. Prema njima preduvjeti za postizanje transformacije, ali ujedno i načini za izbjegavanje mogućeg ritualnog kaosa uključuju formalizaciju, strukturalnu inkorporaciju i društvenu kontrolu.

Načelo formalizacije naglašava da su rituali stilizirani na način da su drugačiji od svakodnevne rutine te da postoji pravilan i sudionicima smislen način njihovog izvođenja. Prema njima formalizacija neopaganskog rituala leži u elaboraciji ritualnih koraka putem kojih se odvijaju tri faze rituala (Cheal&Leverick 1999:15). Cheal i Leverick ističu da, unatoč tome što rituali mogu biti kreativni i izvoditi se na razne načine, svaki ritual sadrži osam ritualnih koraka čije je pravilno izvođenje nužno za postizanje transformacije. U fazi separacije ti koraci su pročišćavanje, usredištenje, uzemljenje i podizanje kruga, u liminalnoj fazi slijede zazivanje, podizanje i usmjeravanje energije, a u završnoj reintegracijskoj fazi slijedi povratak u svakodnevnicu.

Putem prva četiri koraka - pročišćavanja, usredištenja, uzemljenja i dizanja kruga - sudionici se kroz meditativne tehnike emocionalno i kognitivno odvajaju od svakodnevice, a potom postupno ulaze u magični prostor koji je radikalno drugačiji od svakodnevnog života, jer omogućuje susret sa svetim Drugim kao preduvjetom za postizanje osobne transformacije. Magični prostor uspostavlja se podizanjem kruga, odnosno iscrtavanjem kružnice. Stvaranje magičnog prostora, kako ga Cheal i Leverick nazivaju, odgovara prelasku u liminalnu fazu u kojoj se odvijaju zazivanje, podizanje i usmjeravanje energije. Zazivanje se odnosi na prizivanje svetog Drugog u posvećeni prostor, a često mu prethodi priziv četiri elemenata (zemlje, vode, zraka i vatre). potom slijedi podizanje energije koja se dobiva povezivanjem sa svetim Drugim jer postoji vjerovanje da se energija prvotno mora podići do vrhunca da bi se mogla učinkovito koristiti. Nakon podizanja energije, slijedi njeno usmjeravanje prema cilju koji se želi ostvariti – prema svijetu ili predmetu, ovisno o željenoj transformaciji. Za podizanje i usmjeravanje

energije koristi se ritualni pribor, ali i geste, pokreti i druge tehnike. U završnoj, fazi reintegracije odvija se posljednji korak - povratak u svakodnevicu, izvođenjem istih ritualnih koraka (izuzev pročišćenja) koji su se koristili u fazi separacije.

Osim formalizacije, Cheal i Leverick kao drugo specifično obilježje ritualnih transformacijskih procesa navode strukturalnu inkorporaciju koja govori o tome da, iako je ritual isti za sve, svaki sudionik u zadanu (ritualnu) strukturu upisuje vlastite namjere (Ibid. 15). Napokon, treće obilježje koje navode ovi autori jest društvena kontrola (Ibid.) odnosno prethodno znanje svih sudionika o pravilnom izvođenju rituala i dijeljenje tog znanja, što pomaže učvršćivanju intersubjektivnih veza i stvaranju osjećaja zajedništva (kohezije).

2.2.2. Pandianovo Sveto jastvo

Najvažniji, središnji dio rituala odvija se u liminalnoj fazi u kojoj dolazi do povezivanja sa svetim Drugim. Važan doprinos razumijevanju kako i zašto u ritualima dolazi do ujedinjenja sa božanskim pružio je Jacob Pandian u teoriji svetog jastva koju razlaže u knjizi *Culture, Religion and the Sacred Self: A Critical Introduction to the Anthropological Study of Religion*.

Pandian u semiotičkom pristupu istraživanja religije i njenom odnosu s kulturnim formulacijama sebstva, polazi od teze da religija kao kulturna aktivnost uključuje stvaranje i održavanje određenih koncepcija o ljudskom identitetu na način da preko simboličkih struktura transformira ljudski identitet u onaj nadnaravni (Pandian 1991:xii). Simbole ljudskog identiteta koji odgovaraju na pitanje „tko sam ja/što sam ja“, kao i simbole koji odgovaraju na pitanje „tko ili što je nadnaravno“ Pandian smatra univerzalnima, ali istovremeno upozorava da su oni različiti jer svaka kultura proizvoljno pripisuje značenje tim simbolima. S obzirom na to, Pandian nastoji analizirati odnos koji postoji između simbola jastva i simbola svetog Drugog, a putem njih i shvatiti kako i zašto dolazi do transformacije ljudskog „ja“ u nadnaravno ili sveto „ja“. Simboli jastva pritom podrazumijevaju kulturne reprezentacije ljudskog identiteta ili onoga što znači biti čovjekom, dok se simboli svetog Drugog odnose na kulturne reprezentacije natprirodnih bića, entiteta i moći u vidu njihovog postojanja i njihovih osobina (Ibid. 3-4.).

U razmatranju odnosa tih dvaju simbola Pandian tako dolazi do shvaćanja da se transformacija ljudskog jastva u sveto ili nadnaravno jastvo postiže na dva načina, odnosno stvaranjem dva modela jastva: svećeničkog i šamanskog. Ta dva jastva predstavljaju dva različita pola istog spektra, a do njihove kreacije dolazi uspostavljanjem različitog načina komunikacije sa svetim

Drugim (Ibid. 88.). Svećeničko jastvo tako se ostvaruje prihvaćanjem ili odbijanjem socijalno-političkih obilježja svetog Drugog, dok se šamansko jastvo ostvaruje povezivanjem ili sjedinjenjem s biološko-psihološkim obilježjima svetog Drugog (Ibid. 89.). Treba naglasiti da ovi modeli pritom nisu rezervirani samo za vjerske učitelje poput šamana i svećenika, nego ih mogu primjenjivati i drugi ljudi. Također, oba modela predstavljaju idealne reprezentacije svetog „ja“, pa stoga nisu međusobno isključivi (Ibid.).

Pandian smatra kako je predstavljeni model naročito koristan u ilustriranju strukture i značenja religijskih pokreta. On objašnjava da se šamansko jastvo pojavljuje u situacijama individualne ili grupne krize i narušenih biološko-psiholoških potreba pojedinaca te je stoga često prisutno u inicijalnim fazama razvoja religijskih pokreta, dok se svećeničko jastvo najčešće usvaja u kasnijim fazama kada dolazi do snažnije društvene organizacije i uspostavljanja stabilnosti ovih pokreta (Ibid. 4. i 107.). Svećeničko jastvo u tom slučaju legitimizira kulturni red na način da društvene i političke konvencije čini koherentnima. Prema tome, Pandian smatra da religija svojim tumačenjima smrti i patnje, ali i drugih neugodnih životnih okolnosti ljudskom identitetu pruža utočište i osjećaj stabilnosti na način da uspostavlja ljudsko jastvo kao sveto (Ibid. 87-88.).

S obzirom da neopagani pokazuju otpor prema društveno-političkim konvencijama, nastojeći prevladati individualne ili grupne krize, oni transformacijski proces baziraju na šamanskom jastvu. U kasnijoj analizi pokazat će se da se kroz ujedinjenje sa svetim drugim želi postići stabilizacija tih kriza i da se upravo promjena psiho-bioloških stanja shvaća kao dokaz uspostavljene veze s svetim Drugim. Kao što se već u prethodnom poglavlju moglo iščitati, taj proces povezivanja ljudskog i božanskog u neopaganstvu se događa unutar rituala.

Pandian kao najvažniju kulturnu arenu za uspostavljanje, procjenjivanje, održavanje i dramaturgiju šamanskog jastva spominje upravo ritual (Ibid. 106.). Navodi da je ritual ključan za transformaciju ljudskog identiteta jer participanti mogu doživjeti prisustvo svetog Drugog i s njim se spojiti. Rituali su iskustveni sami po sebi, pa mogu još snažnije potvrditi postojanje svetog Drugog, kao i testirati transformaciju u sveto jastvo. Kao važan dio gotovo svakog rituala stoga izdvajaju se tehnike preokretanja, odnosno ponašanja i aktivnosti koje izvan rituala nisu društveno prihvatljive. Te tehnike mogu uključivati različita ponašanja poput iskrivljenog plesanja, golotinje, izvrtanja spolnih uloga itd., služe kako bi se preispitala validnost spajanja s svetim drugim i potvrdilo stvaranje svetog jastva (Ibid. 152-153.). U vidu tog zajedničkog iskustva obilježenog stapanje sa svetim Drugim i promjenom u svakidašnjem ponašanju participanti također osnažuju međusobnu povezanost.

U kontekstu stvaranja šamanskog jastva, rituali dovode do promjena u psiho-biološkim stanjima pojedinaca s ciljem postizanja željenih rezultata (Ibid. 89.). Ipak, upravo zbog toga što u ritualu dolazi do direktnog kontakta ili identifikacije s svetim Drugim, čak iako očekivani rezultati rituala nisu postignuti, simboli svetog drugog su svejedno potvrđeni. Vrijedi spomenuti da ritualni set koji se veže uz šamansko jastvo prema Pandianu uključuje sve oblike divinacija, vješticiarstva i ozdravljenja (Ibid. 156.). Ovaj ritualni set moguće je vidjeti i u neopaganstvu.

Osim rituala, kao drugu važnu domenu u službi uspostavljanja svetog jastva, Pandijan navodi i mitove, koje definira kao kulturne diskurse koji inkorporacijom simbola svetog Drugog otkrivaju istine svojim sljedbenicima i na taj način im pomažu u nošenju s životnim teškoćama (Ibid. 92.). Te istine koje mitovi propovijedaju nisu empirijski provjerljive, ali s obzirom da one pružaju smisao ljudskom životu i nude objašnjenja teških životnih pitanja, one su od sljedbenika doživljene kao istinite. Budući da ljudski život u religijskim mitovima postaje značajan, oni vjernicima služe kao zrcalni odraz za razumijevanje vlastite svetosti u odnosu prema različitom broju svetih drugih koji su u tom mitu opisani (Ibid.). U kasnijoj analizi i opisu rituala moći će se primijetiti da se u pozadini svakog neopaganskog rituala nalaze mitološke priče koje služe za otkrivanje vlastite svetosti, ali i otkrivanja mogućnosti koju ta 'svetost' donosi.

3. PAGANSKI KRUG HRVATSKE

3.1. Povijest i organizacija

Paganski krug Hrvatske (PKH) počinje djelovati u jesen 2012. godine kada ga osnivaju dvojica članova organizacije Međunarodne paganske federacije za Hrvatske (MPF)², koji zbog neslaganja oko vodstva i organizacije MPF-a iskazuju potrebu za stvaranjem novog udruženja. U svojim počecima PKH je brzo zaživio kao zajednica, okupljajući po pedeset sudionika na gotovo svakoj zajedničkoj ritualnoj praksi, a funkcionirao je kao eklektični pokret sa sjedištem u Zagrebu. Prema riječima kazivača Krešimira, taj inicijalni PKH nije djelovao kao zajednica posve otvorenog tipa, nego je postojala vrsta polupiramidalne strukture koju je činilo Starješinsko vijeće od dvanaestero članova na čelu s dva supredsjedatelja, Iolarom i Green, koji su ujedno obnašali ulogu Velikog svećenika i Velike svećenice.³ Glavna svrha PKH bila je pružiti podršku svojim članovima s ciljem osiguravanja prostora za rad i druženje, omogućiti pristup kvalitetnim informacijama o neopaganskoj filozofiji i praksi te razbiti dogme i neistine o neopaganstvu općenito. S ovim ciljem, ali pod drugačijim ustrojstvom PKH djeluje i danas.

O tome koliki je polet postojao na početku osnivanja govori u prilog i prezentacija pod naslovom „*Vizija razvoja paganske zajednice u Hrvatskoj*“⁴, koju je i danas moguće pronaći na Internetu, a u kojoj se kao neki od postavljenih ciljeva u budućnosti navode registracija PKH kao vjerske zajednice, kreiranje sveučilišnog studija paganske filozofije, izdavanje knjiga, organiziranje mjesnih krugova i općina, itd. Unatoč tome što se velika većina ovih ciljeva nije ostvarila, dva ipak jesu i to zahvaljujući jednom od suosnivača pokreta – Iolaru, koji je 2013. godine svoju udruhu preimenovao u Paganski krug Hrvatske, a potom i publicirao tri sveska knjige pod naslovom *Paganizam u teoriji i praksi*, kao vrstu praktičnog udžbenika za sve koji žele znati što je to neopaganstvo, ali se i s njime baviti.

² MPF Hrvatske nastaje u studenom 2011. godine kao podružnica Međunarodne paganske federacije (Pagan Federation International – PFI) - registrirane, neprofitabilne i nevladine organizacije, osnovane 1971. godine u Velikoj Britaniji s ciljem povezivanja neopaganskih sljedbenika diljem svijeta. MPF je djelovao na prostoru Zagreba gdje je za svoje članove održavao ritualne proslave solarnih i lunarnih blagdana. Prema riječima kazivača Oriona, MPF danas postoji formalno, ali već par godina ne djeluje kao organizacija. O MPF-u vidi više na: <https://cro.paganfederation.org/2012/07/21/hello-world/>

³ Informacije o (prvom) PKH je danas moguće pronaći i na njihovoj staroj web stranici: <http://paganski-krug-hrvatske.weebly.com/>

⁴ Vidi više na: https://www.slideshare.net/Paganski_krug_Hrvatske/vizija-razvoja-paganske-zajednice-u-hrvatskoj

Pa ipak, nakon tri godine udruga se zbog velikih dugovanja briše iz registra, a gubi se i prostor za rad. PKH tako prestaje djelovati, ali već 2017. godine Krešimir i Irena ponovo pokreću okupljanja i organiziraju solarne i lunarne ritualne proslave (Sabate i Ezbate). Osim toga, oni mijenjaju i ustroj PKH u zajednicu s minimalnom hijerarhijskom strukturom, određenom tek za potrebe održavanja slavlja. Pod njihovim vodstvom PKH se postupno počinje razvijati i širiti sve do pojave pandemije COVID-a 19, što je privremeno onemogućilo okupljanje većeg broja ljudi. Unatoč tome, prema kazivanju Krešimira, upravo u vrijeme pandemije PKH doživljava svojevrsan "preporod", 2021. ponovo se registrira kao udruga⁵, pronalazi prostor za okupljanje i uspostavlja novo duhovno učenje koje se temelji na Vrelu.

„Ta gnostička inicijacijska energija iz koje dolazi naš rad, ona dolazi iz galaktičkog centra, iz izvora svega, koji je u biti bespolan. Znači mi tu malo odstupamo od klasičnog neopaganizma. U našoj viziji, Vrelo ili Izvor je hermafrodit koji se prvo javlja kao ženski princip, a potom kao muški.“
(Krešimir)

U ritualima se Vrelo slavi u simboličnom obliku Rogatog Boga i Božice Majke koji ujedinjuju ravnopravni muški i ženski pol kozmičke, božanske energije. Obje emanacije pritom se mogu manifestirati u bilo kojem pojavnom obliku ili arhetipskom značenju, na ovaj način odgovarajući svim inačicama duhovnih opredjeljenja članova. U svom duhovnom učenju i praktičnom radu PKH se oslanjanja i na tradiciju talijanskih vještica ili Stregheriju, koja naglasak stavlja na ženski princip i obožavanje Božice kroz njezinu trojnu prirodu (Djeva, Majka i Starica), a koja se slavi za vrijeme lunarnih blagdana.⁶ U skladu s tim novim učenjem PKH organizira brojne tečajeve i edukacije kako bi se sve zainteresirane upoznalo s neopaganskom filozofijom, kao i obučilo u pravilnom izvođenju rituala.

„Neka racionala tečaja je da ljudi dođu na otvoreni ritual i onda im to bude sve malo prestrašno. Okej je to nekome tko je jako puno čitao, pa sve skužio i naučio, pa pogledao par You Tube videa i onda evo došao je. Ali za one koji su samo možda vidjeli event i onda došli, onda im to sve možda bude malo previše. Tak da ljudi budu zbunjeni, kužiš. I onda je poanta tečaja da se ljudima to malo više približi i da shvate zašto se radi to što se radi. Koje su to poze cijelog, jednog, bazičnog rituala i cijele neke te ideje paganske prakse.“ (Orion)

⁵ Formalni naziv udruge sada glasi: Novi krug – udruga za očuvanje i razvoj duhovnih učenja, disciplina i tehnika. Vidi na: <https://www.poslovna.hr/lite/novi-krug/1676458/subjekti.aspx>

⁶ Kao primarno talijanska inačica neopaganstva, Stregherija nastaje na temelju djela „Aradia ili Evanđelje vještica“ (1899.) folklorista Charlesa Godfreyja Leland, u kojem su opisani rituali, čarolije i legende o Aradiji, kćeri rimske božice Diane, koja je poslana na zemlju da ljudima prenese znanje o vještičarstvu i obožavanju Božice (Rabinovitch, 2011:11).

Irena napominje da je u početku PKH funkcionirao dosta nepovezano i da su rituali bili neorganizirani, pa zbog toga često nisu imali učinka. Navodi kako se u novom Krugu među sudionicima osjeća puno pozitivnija energija jer se rituali smisleno izvode.

„Prije je PKH funkcionirao dosta nepovezano, rituali su bili neorganizirani i jako puno ljudi je radilo rituale koji možda nisu baš bili 100 % u tome, pa rituali nisu imali određenu snagu. (...) Sad imamo jednu zajednicu koja zna odlično to napraviti (rituale). Evo sad smo napravili taj tečaj, evo sedam puta je bio. Radili smo s šest različitih panteona - znači polaznici su birali i svaki je imao zadatak napraviti obred iz određenog panteona ... pa znači tu su se čudesa događala na tim obredima, čudesa!“

Osim početnih tečaja pod nazivom „*Uvod u paganizam i Wiccu*“, organiziraju se i napredniji tečajevi za one koji su upoznati s osnovama i žele produbiti svoje znanje. Jedan od takvih tečaja je „*Magija – Moć kreiranja života*“. Obavijesti o tome kada se tečajevi održavaju, kao i obavijesti o ritualnim proslavama oglašavaju se unutar Facebook grupe „Paganski krug Hrvatske“ koja trenutno broji 3093 članova. Uz spomenute obavijesti, grupa služi za povezivanje članova, raspravljanje o temama vezanim uz neopaganstvo i dijeljenje međusobnih iskustva. Pristup grupi je slobodan, uz ograničenja koja se odnose na zabranu reklamiranja, govora mržnje i iskazivanja bilo kakve vrste diskriminacije. U grupi je također i naveden opis PKH u kojem te temeljna učenja koja promovira, a koja ovdje navodim u cijelosti:

„Paganski krug Hrvatske - PKH je slobodna (eklektička) zajednica neopagana posvećena istraživanju drevne duhovnosti: obožavanja prirode, prirodnih sila i osnovnih polarnosti univerzuma. Okupljamo pagane različitih pravaca i tradicija u jednom Krugu, kao ravnopravne sudionike naših druženja, edukacija i slavlja. Organiziramo proslave Kola godine, na kojima se slavi osam Sabata i time pratimo mijene godišnjih doba i ciklus rađanja-umiranja-ponovnog rođenja koji prožima Prirodu. Na dane punog mjeseca organiziramo Esbate, pratimo lunarni ciklus i slavimo ženske Misterije. Po volji i želji sudionika, Paganski krug Hrvatske može osigurati posvećenja u duhovnu struju praiskonskog Vrela, ali i sve ostale obrede prelaza uobičajene u neopaganskim zajednicama (handfasting - neopagansko vjenčanje, stariješenje i dr.). Hijerarhija Paganskog kruga Hrvatske je minimalna i određena potrebama organizacije evenata i radionica: članovi su jednaki i sve se događa po dogovoru. Događaji i tečajevi imaju prema prilici određene voditelje koji se izmjenjuju od susreta do susreta. Paganski krug Hrvatske počeo je s radom 2012. godine, a djeluje u prijateljstvu i zajedništvu za Pagan Federation International, kao i drugim međunarodnim neopaganskim organizacijama.“

3.2. O kazivačima - Duhovni put i razlozi pristupanja pokretu

Svih petero kazivača koje sam uključila u istraživanje aktivni su članovi u PKH, a neopaganstvo kao svoju duhovnost odabrali su iz različitih razloga. Prije pristupanja zajednici uglavnom su imali šarolik i osebujuan duhovni put, prolazeći kroz različite tradicije i prakse, ali naposljetku nalazeći dom u neopaganstvu. Obzirom na to, svakome od njih posvetila sam zaseban odlomak kako bi ih u kratkim crtama predstavila, a potom kroz njihove životne priče otkrila razloge koji su ih privukli da pristupe upravo ovoj duhovnoj struji. Uz dopuštenje kazivača, navela sam njihove godine i struku kojom se bave (ukoliko nije izražena želja da se ovi podatci ne objave), dok sam umjesto njihovih imena koristila pseudonime ili duhovna imena koja su odabrali prilikom inicijacije u zajednicu (uz iznimku Irene koja jedina nije željela ostati anonimna). Na ovaj način željela sam čim više zaštititi njihov identitet, kao i ispoštovati njihove želje.

Krešimir (48 god.) je po zanimanju novinar te je ujedno i prva osoba s kojom dolazim u kontakt sa zamolbom za prisustvovanjem neopaganskim ritualima u svrhu izrade diplomskog rada. Njegovi roditelji potječu iz katoličkih obitelji, ali su u bivšoj državi bili članovi Saveza komunista (Partije), pa ga nisu odgajali u kršćanskom duhu. Ipak, on je još od rane dobi fasciniran religijom i počinje čitati različite religijske spise, između ostalih i Bibliju. Navodi kako se ubrzo nakon čitanja prestao zanimati za kršćanstvo jer je Boga doživio kao okrutnu ličnost. Nakon tog saznanja, pod vodstvom svoja dva strica okreće se alternativni te se upoznaje s teorijom bioenergije i viskarenjem. Govori kako mu se tada otvorio jedan sasvim novi svijet, pa počinje čitati različitu literaturu na tu temu. U srednjoj školi nastavlja istraživati te tako otkriva knjige Živorada Mihajlovića Slavinskog (*Psihički trening jogija*, *Ključevi psihičke magije* i *Simboli hermetizma*) kroz koje usvaja znanje o magiji i magijskoj praksi. Interes za duhovno zadržao je i kasnije u životu, pa nastavlja iskušavati različite duhovne struje i prakse (neognosticizam, joga), a učlanjuje se i u brojne organizacije, od kojih je u nekima aktivan i danas (LDH ili Red ljudskih prava – najveća od liberalno-masonskih audijencija u Hrvatskoj). Do neopaganstva i PKH dolazi sasvim slučajno, na poziv jednog od svojih suradnika, koji ga 2012. godine poziva na proslavu Imbolca. Navodi da prvotno nije imao velika očekivanja, ali nakon prvog rituala je ostao oduševljen te se odmah odlučio uključiti u zajednicu. Kao što se moglo iščitati iz prethodnog poglavlja, zajedno s Irenom pokrenuti će “novi“ PKH.

„Mislim, ovo će sad zvučati bahato, ali ja sam prošao sve i odlučio se za neopaganizam jer ima previše razloga za to. Zato što je on formativno lak, znači problemi kod njegovog izvođenja su nikakvi u odnosu na probleme koje imaš u izvođenju ostalih formata. Format je pristupačan ljudima

različitog obrazovanja i različitog predznanja, što nije slučaj s drugim formatima i tu je moguća društvena promjena koja se ne svodi na neki "punk" u sobi. (...) Ko da postoji neki izlaz, neka intencija prema ekologiji, toleranciji, prema inkluzivnosti, a koja se onda lagano presipa i na ljude koji nisu duboko u tome. Znači, po meni, ljudi i koji nisu u potpunosti u tome, oni kada tamo dođu, oni moraju imati pozitivan stav prema feminizmu, recimo. A onda prema inkluzivnosti, općenito životu u prirodi, ekologiji i tome."

Irena (45 god.) je diplomirana pravnica i socijalna radnica te poput Krešimira odrasta u okruženju neopterećenom vjerom. Roditelji su po vjeroispovijesti bili katolici te je kao dijete išla na vjeronauk, ali je to vidjela kao zabavu, a ne kao obvezu. U svom duhovnom ozračju pokušala se poistovjetiti s kršćanstvom, ali se tamo nije pronašla.

„Sva ta krivnja, pokornost, nedostatak ženske energije, patrijarhat, muški bogovi ... S ničim se ja od toga nisam mogla poistovjetiti, niti sam mogla zavibrirati sa takvom nekakvom religijom.“

Ipak, interes prema religijama i metafizičkom je oduvijek postojao, pa upravo iz toga razloga na Filozofskom fakultetu paralelno upisuje filozofiju. Navodi da kroz studij ne dobiva ono znanje za kojim je tragala, pa se zato odlučuje educirati preko različitih tečajeva osobnog razvoja. Tamo se upoznaje sa meditacijom, radom na sebi i raznim energetskim vježbama. U ovo vrijeme upisuje i tečaj astrologije koji postaje njen životni poziv nakon deset godina rada u pravnoj struci. Između ostalog, okušava se i u različitim vrstama joge, a istovremeno proučava budizam i hinduizam. Navodi kako joj je to sve bilo zanimljivo, ali je stalno imala osjećaj da joj nešto nedostaje, sve dok nije otkrila neopaganstvo. Nakon toga počinje proučavati i čitati brojne knjige na tu temu, a potom i samostalno izvoditi rituale. Govori kako nije bila svjesna da postoji takva zajednica u Hrvatskoj, sve dok na Facebooku nije naišla na grupu Paganski krug Hrvatske i 2015. godine došla na prvi ritual.

„Znaš i sama da paganske obrede vode svećenik i svećenica, e to se meni sviđalo. Ta ravnopravnost muškog i ženskog principa. Nema da nešto prevladava, nema da nešto samo moliš Ocu Bogu ili samo Boginji Majki, nego postoji taj jedan princip. I još nešto, zašto je mene taj paganizam tako oduševio. Paganizam će ti reći da si prisutan na svim nivoima i da su svi jednako bitni. Reći će ti: seksaj se, izlazi van, luduj itd., ali imaj prostor za meditaciju i povišena stanja svijesti. Dakle, nije ništa zanemareno! Naravno, sve umjereno. Neće ti reći tulumari svaki dan od jutra do zore, ne u tom smislu. Nego će ti reći, ništa asketski. Znači da je materijalno jednako bitno koliko i ovo duhovno.“

Orion navodi da je odrastao u ateističkoj obitelji koja ga nikada nije zamarala s religijom, ali ga roditelji ipak u osnovnoj školi upisuju na vjeronauk da se upozna s osnovama kršćanstva, pa da sam nakon toga odluči sviđa li mu se kršćanstvo ili ne. Govori kako se već nakon godinu

dana ispisao jer nije vidio smisao u tome, a i zato što se osjećao pomalo licemjerno prilikom molitvi koje njemu nisu ništa značile. Do zanimanja za duhovnost dolazi tek kasnije, kada mu se majka razboljeva i traži pomoć u alternativnoj medicini. Nakon istraživanja brojnih metoda, od energetskih tretmana i prakticiranja pozitivnog mišljenja, majka mu pomoć pronalazi u reikiju te postupno i on počinje prakticirati tu tehniku. Zainteresiran doživljajnim iskustvom reikija, počinje čitati različite knjige na tu temu i meditirati. Nakon toga pohađa tečaj za reiki majstora, a potom tečaj shiatsua, da bi naposljetku pronašao zadovoljstvo u duhovnom plesu 5 ritmova. Između ostalog, navodi da je polazio i radionice po učenju indijskog mistika Osha. Do neopaganstva dolazi sasvim slučajno, na poziv prijateljice koja je zajedno s Iolarom 2013. godine održavala proslavu Beltana. Kaže da je već i prije znao što je neopaganstvo, ali se nije osjećao naročito povezan s takvom vrstom duhovnosti. Međutim, nakon prvog rituala postaje zaintrigiran. O tome koliko je predan ovoj duhovnosti govori u prilog i to da je danas često jedan od organizatora i izvođača PKH tečajeva (uz Krešimira i Irenu). Između ostalog, član je i zagrebačkog Wiccanskog koven⁷.

„Mene je užasno bilo zaintrigiralo zašto to radi jer po ovom što ja sad znam, to ne bi trebalo tak raditi. Malo mi je bilo čudno jer sam skužio da sad oni u suštini nemaju pojma, ali sam zapravo imao taj energetski senzibilitet da sam ja na kraju tog rituala, u kojem se kužilo da oni nemaju pojma, zapravo osjetio da se energija u krugu promijenila. I to je interesantno. I sad, znaš, ja da inače dobijem takvu promjenu te energije, ja se moram nadisat, moram napraviti kriju, znaš ono, to mora biti 20 minuta dubokog disanja kroz kojeg će meni u jednom trenutku biti teško, da bi se ja kroz nešto progurao, da bi onda došao do tog olakšanja, otvorenja. A to je ovdje bilo na kraju rituala prisutno, maltene bez tog katarzičnog momenta koji je inače induciran kroz te neke fiziološke tehnike, kao disanje ili kako god. I to me najviše privuklo.“

Apolona (53 god.) je zajednici pristupila najkasnije od svih kazivača. Navodi da su joj roditelji formalno bili pripadnici katoličke crkve, iako je otac po rođenju bio pravoslavac. Majka je bila sutkinja, pa se u crkvu nije odlazilo, obzirom na političku klimu u tadašnjoj državi, ali se za Božić u njihovoj kući svejedno kitio bor, a za Uskrs su se bojala jaja. Ipak, krstila se tek tijekom studija, prije Domovinskog rata jer je imala potrebu za duhovnošću, a kršćanstvo je bio logičan izbor budući da živi u katoličkoj zemlji. Spominje kako je za nju čin krštenja, pored ostalog, bio iskaz osobnog revolta prema tadašnjem komunističkom režimu. Ipak, katolička vjera joj nije odgovarala i u njoj se nikada nije pronašla. Navodi kako je nakon osamostaljenja Hrvatske biti kršćanin postalo pomodarstvo.

⁷ Vidi više na: <https://wicca.com.hr/tko-smo-mi/>

„Svi su se htjeli pokazati velikim Hrvatima i meni onda to više nije bilo to. Sve mi je to bilo prevara. Mislim, prevara ... ne prevara u smislu da je sad religija kriva, nego sam imala osjećaj da ljudi koji idu u crkvu, pogotovo svećenici, da ne idu zbog srca, zbog osjećaja, nego idu zato da bi bili viđeni.“

Odrasla je uz priče o baki i djedu koji su imali određene sposobnosti⁸, što je ostavilo snažan dojam na nju, ali ipak nije vjerovala da vještice postoje sve dok nije otkrila neopaganstvo. Do njega dolazi sasvim slučajno, otkrivši na Facebooku PKH grupu. Nakon toga pohađa jedan od početnih tečajeva i tu postaje zainteresirana. Govori kako joj se najviše sviđjelo to što tečaj nije uključivao samo teoriju, nego i praktični dio, odnosno izvođenje rituala. U toj praksi shvaća da se već i prije znala intuitivno povezati s energijom. Govori kako je prakticirala jogu tri godine i bavila se duhovnim plesom 5 ritmova, ali da joj je neopaganstvo donijelo najcjelovitiji doživljaj duhovnosti.

„Ti obredi, oni nas povezuju sa prirodom, za razliku od joge. I ne bih ja sad rekla da mi je prvi put taj osjećaj duhovnosti, ali je najcjelovitiji do sad. To je nekakva nadogradnja koja mi omogućava da osjetim tu nekakvu cjelovitost, povezanost sa životom, s prirodom, povezanost sa svemirom. I to energetska povezanost, ne u smislu ... mislim naravno da smo svi povezani na razne načine, nego baš ono, ovo ti daje nekakav alat gdje ti možeš nešto promijeniti u svojoj psihi. Tako da, to je recimo to, što je meni tu oduševilo.“

Adalwulf (24 god.) je student prirodoslovnih znanosti koji je odrastao u kršćanskoj obitelji te je unutar te vjere i odgojen. Kao dijete je osjećao pripadnost kršćanstvu, ali u 5. razredu osnovne škole, pod utjecajem učiteljice koja je sakupljala kristale, kod njega se pobuđuje znatiželja za magičnim. Ubrzo nakon toga i on sam kreće s proučavanjem kristala, a preko njih se upoznaje s vješticiarstvom i magijom. Uz sve veći interes počinje čitati različite knjige na tu temu, učiti rune i proučavati mitologiju. Spominje da je u ovo vrijeme istraživao i druge duhovnosti i religije, ali ga ništa nije toliko privuklo kao neopaganstvo.

„Teško je to objasniti, zašto paganstvo. Jednostavno sam osjećao poziv, da je to nešto za mene. Da mi to dolazi, kao da je to dio mene oduvijek bio, negdje daleko i duboko u meni, u zakutku mog uma ili duše.“

Odlučan u svojoj namjeri da nauči više o magijskoj praksi u srednjoj školi nabavlja knjigu „Umijeće vještičarenja“ autora Raymonda Bucklanda te iskušava različite rituale. U ovo vrijeme odlučuje se i samostalno inicirati u neopagansku duhovnost, obavljajući ritual

⁸ Navodi da je baka „razgovarala vodu“, a za djeda se u narodu vjerovalo da ima posebne moći jer je rođen nakon što mu je otac umro.

samoposvećenja.⁹ Osjećajući se osamljeno u svojoj praksi, na Internetu istražuje o neopaganstvu u Hrvatskoj te tako nailazi na PKH kojem se priključuje 2017. godine.

4. RITUALNA PRAKSA PKH

4.1. Ritual – opis terena

Kao dio terenskog istraživanja za potrebe rada prisustvovala sam na tri ritualna slavlja, Samhainu (31.10. 2019.), Mabonu (24.9. 2021.) i jednoj lunarnoj proslavi punog mjeseca (12.11. 2019.). Na svim ritualima sudjelovala sam kao ravnopravna članica te sam čak imala prilike i obavljati određene uloge dodijeljene u ritualima. Svaka proslava održavala se u iznajmljenoj kući PKH na prostoru Zagreba, a započinjala bi u kasnim popodnevним satima. Ovisno o tome kakvo je vrijeme bilo vani, proslave bi se održavale u unutrašnjosti, pored kamina ili pak u dvorištu na proplanku okruženom šumom. Sa svojim kazivačima imala sam se prilike upoznati i povezati na druženjima koja su prethodila ritualnoj izvedbi, a koja su služila u svrhu relaksacije sljedbenika od napornog dana te upoznavanja i povezivanja novih i starih članova. U zraku se uvijek osjećalo veselje i uzbuđenje zbog mogućnosti održavanja zajedničkog slavlja povodom jednog od blagdana. Ovakva atmosfera dočekala me prilikom svakog dolaska te mi je prilikom prvog posjeta, kada nisam znala što očekivati, osjećajući se u isto vrijeme uzbuđeno i pomalo prestrašeno, pomogla da se opustim.

Nakon tog početnog druženja i relaksacije od svakodnevice i stresa koji ona donosi, pod vodstvom svećenika i svećenice (Irene i Krešimira u mom slučaju), započinje pripremanje ritualnog prostora u vidu *pročišćavanja* mjesta gdje će se ritual odvijati. Tehnike pročišćavanja uključuju škropljenje vodom i kađenje prostora, a služe kako bi se protjerale sve negativne energije koji su tamo možda bile prisutne. Ove tehnike inače nisu jedni način pročišćavanja koji se koristi u neopaganstvu, međutim na ritualima na kojima sudjelujem primjećujem samo navedene. Uz pročišćavanje prostora, istovremeno se pročišćava i ritualni pribor postavljen na oltaru koji je najčešće smješten u središtu ritualnog prostora. Tamo se također nalaze i malene statue dva glavna božanstva – Rogatog Boga i Božice Majke, pladanj s hranom i vinom te po prilici jedna ili više svijeća. Korišteni pribor uključuje štapić i bodež (*athame*) koji simboliziraju

⁹ Samoposvećenje je ritual prijelaza koji svaki sljedbenik može po želji samostalno izvesti kako bi obilježio početak svog duhovnog puta. U ritualu se pritom može posvetiti specifičnom božanstvu ili pak Rogatom bogu i Božici majci kao osnovnim božanskim silama. Izvođenjem rituala, sljedbenik se obavezuje na partnerski odnos s odabranim božanstvom/božanstvima, koji mu zauzvrat pomažu u duhovnom rastu. (Iolar 2014:36)

Boga te kalež i pliticu koji simboliziraju utrobu Božice (prilikom rituala na kojima sam sudjelovala najviše su se koristili bodež i kalež). Ritualni pribor u zajedničkom ritualu obavezno koriste svećenik i svećenica, a mogu ga po želji koristiti i drugi.

Završetkom pročišćavanja prostora, staje se u red i čeka blagoslov pročišćenja od svećenika i svećenice kako bi se moglo stupiti u posvećeni prostor. Blagoslov se vrši premazivanjem ružinog ulja ili mjesečeve vode na čelo te kratkim kađenjem područja glave. Bivajući pročišćeni, sudionici se u posvećenom prostoru postavljaju u krug te se vođeni riječima svećenice pripremaju za *usredištenje*. Usredištenje je tehnika kratke meditacije i vizualizacije gdje se fokusom na udah zamišlja kako uvlačimo sav prikupljeni stres i misli koje nas okupiraju, da bi ih potom kroz duboki izdah izbacili i na koncu se opustili. Nakon toga, slijedi nešto duža meditativna vizualizacija koju neopagani nazivaju *uzemljenje*. U pravilu se ova meditacija izvodi zamišljajući sebe kao deblo koje pušta korijenje prema (majci) zemlji, otpuštajući sve brige, da bi potom dopustili da kroz to isto korijenje upijemo duhovno hranjivu energiju koju nam zemlja pruža za rast. Ovakvoj meditativnoj vježbi prisustvovala sam prilikom slavljenja Mabona, dok se za Samhain na primjer izvodila meditacija koja je bila blagdanski prikladna, a koja je pratila mit o Perzefoninom silasku u Had.

Nakon ovih opuštajućih i umirujućih meditativnih tehnika, čije dobrobiti sam osobno osjetila, započinje *podizanje kruga*. Simbol kruga, kao savršenog geometrijskog lika, predstavlja jednakost i zajedništvo te cikluse prirode. Vjeruje se da on otvara veze između nevidljivog i vidljivog svijeta te štiti od izvanjskih negativnih utjecaja, pritom čuvajući energiju kreiranu u krugu. Za podizanje kruga postoji više tehnika, ali sve uključuju neku kružnu radnju. Prilikom Mabona krug se tako podizao putem mabonske košare (ili košare pune jesenskih plodova) koju su sudionici dodavali jedan drugome tri puta za redom, pritom osjećajući kako se energija učvršćuje i širi u neprobojnu kupolu prilikom svakog kruženja. S druge strane, za vrijeme Samhaina i Ezbata krug se podizao primanjem za ruku i laganom kružnom šetnjom u smjeru kazaljke na satu. Tim zajedničkim radnjama uvijek prethodi riječ svećenice koja, postavivši se u središte kruga s bodežom uperenim prema gore kaže „Neka se zna da će krug biti podignut! Neka svatko u ovom krugu ostane po svojoj volji, u savršenoj ljubavi i savršenom povjerenju!“, a potom hodajući po obodu kruga s nožem podiže krug. Ukoliko slučajno dođe do toga da u nekom dijelu rituala netko zbog iznenadnih okolnosti treba napustiti krug, svećenica s ritualnim nožem otvara nevidljivu energetsku opnu kruga, a potom kad sudionik izađe van njegovih

granica s nožem ga opet zatvara. Ovo se naime dogodilo prilikom proslave Samhaina, pa vrijedi spomenuti.

Uspostavljanjem energetskog kruga, u krug se *prizivaju četiri elementa*: zemlja, zrak, voda i vatra. Prizivanje elementa je nezaobilazan korak svakog rituala, a odvija se uvijek na isti način: četiri sudionika koji su se prije rituala javili kao prizivatelji jednog od elemenata, odmah po ulasku u posvećeni prostor staju na pripadajuću stranu svijeta koja je komplementarna njihovom elementu (zapad-voda, sjever-zemlja, jug-vatra, istok-zrak), da bi se u trenutku prizivanja obratili elementu i zamolili ga da pristupi u krug. S obzirom da sam i ja sama na dva rituala (Samhain i Mabon) bila prizivatelj jednog od elemenata, objašnjeno mi je da u trenutku prizivanja zamislim pred sobom snagu elementa koji mi je dodijeljen i potom ga prizovem uz riječi koje smatram prikladnima, a koje započinju s: „Pozivam tebe _____ (element) koja/ i si upravitelj _____ (strana svijeta) da uđeš u ovaj krug i molim te da pročistiš/blagosloviš nas prisutne (vlastiti doprinos)“. O tome koje sam riječi u danom trenutku izgovorila, osim navedenih, ne mogu ovdje napisati jer sam bila toliko nervozna dok sam ih izgovarala, da sam ih nakon oba rituala u potpunosti zaboravila. Ono što mi je ostalo u sjećanju i što sam zapisala je da svi sudionici nakon priziva u glas odgovaraju „Neka tako bude!“. Prizivanje elemenata je vezano uz vjerovanje da ulaskom u krug oni sudionicima mogu posuditi svoju moć kreacije te im pomoći u stvaranju vlastitog mikrokozmosa.

Završetkom početnih radnji, u kojima su se sudionici postupno odvojili od uloga koje obnašaju u svakodnevnom životu te podizanjem kruga stvorili posvećeni i zaštićeni prostor, započinje glavni dio rituala. Taj dio započinje svećenica koja zazvoni s malenim zvoncem kako bi nagovijestila početak rada, a potom zajedno sa svećenikom klekne ispred oltara i spajajući ruke u oblik trokuta podiže ih do čela. Gesta trokuta simbol je otvaranja trećeg oka (Iolar 2013: 334.). Svećenica tada s oltara uzima kalež, dok svećenik uzima ritualni nož te ga stavlja u središte kaleža kako bi simbolizirao ujedinjenje Boga i Božice (svećenica pritom utjelovljuje Božicu, a svećenik Boga). Nakon ovoga svećenica *izjavljuje svrhu rituala*, odnosno razlog okupljanja i simboliku slavlja. Na Mabonu koji se slavi na jesensku ravnodnevicu i simbolizira posljednju žetvu godine (i ispraćaj Boga koji dobrovoljno umire kako bi se ponovno mogao roditi i donijeti plodove), svrha rituala uključivala je prizivanje obilja u naš život, dok je na proslavi Samhaina, koji obilježava tamne aspekte Boga i Božice ili umiranje prirode, ona bila posvećena odbacivanju loših i štetnih navika. Na Ezbatu koji je uključivao slavlje punog mjeseca ili

vrhunac moći Božice Majke, vjeruje se da su magijske energije najjače, stoga sudionici mogu zamoliti za ostvarenje bilo koje želje – od obilja, do ljubavi, zdravlja itd.

Nakon izjave svrhe, svećenica objavljuje svjetlo Avalona, riječima „Tako mi Svjetla Avalona, objavljujem - Naša Gospa se vraća. Skupa da bi opet vladali - Rogati Bog i Božica Majka. Mi smo jedno, sada i zauvijek. Neka tako bude.“, a potom pali svijeću Avalona. Svjetlo Avalona, koje dolazi od legendi o kralju Arturu, simbolizira svjetlost Božice Majke i ljubav koju neopagani osjećaju prema njoj (Ibid. 172. i 266.). Paljenjem svijeće, svećenica i svećenik započinju s *prizivanjem Boga i Božice* na način da s papira čitaju tekst priziva. Pritom svećenik stoji iza svećenice, simbolično utjelovljujući na ovaj način Boga i Božicu kao međusobno nedjeljive. S obzirom da priziv uključuje prilično dugačak tekst koji se mijenja sukladno slavljima, donosim u par riječi početak priziva (on je uvijek isti) koji navodi Iolar, a koji je vrlo sličan, ako ne i identičan onome što je bilo rečeno. Priziv tako započinje svećenikom koji priziva Božicu riječima: „Počujte sad riječi Naše Gospe, Božice Majke, One koju od davnina ljudi zvali su: Gaja, Hera, Junona, Lakšmi, Izida, Freyja, Artemida (...) i mnogim inim imenima. Počujte riječi plodne Majke, One Koja zrak je što ga udišemo, vatra što nas grije, voda što nas napaja i zemlja po kojoj hodimo, One Čije tijelo svemir sav obavija.“ (Ibid. 335.). Nakon toga mu svećenica odgovara: „Počuj riječi Moje i znaj Me! Milijunima će Me riječima zvati oni što govore! Ja sam vječna Djeva! Ja sam Velika Majka! Ja sam Starica što drži ključ besmrtnosti! Prekrivena sam Tajnom, ali svaka Me duša zna! Počuj Moje riječi i znaj Me! (Ibid. 336.)“. Nakon toga slijedi zaziv Boga kojeg prvo svećenica izgovara, riječima „Počujte sad riječi Našega Gospoda, Rogatog Boga, Onoga kojeg od davnina ljudi zvali su: Cernunnos, Zeus, Jupiter, Odin, Pan, Višnu (...) i mnogim inim imenima. Počujte riječi rasplesanog Boga, glazba Čijeg smijeha vjetrove podiže, Onoga čiji glas zove godišnja doba.“, da bi joj svećenik odgovorio „Ja sam blistavi Kralj Nebesa Koji Zemlju preplavljujem toplinom, a sjeme stvaranja potičem da nikne. Moj je zakon sklad u svemu. Moja je tajna što otvara dveri života(Ibid. 337.)“.

Dok traje prizivanje sudionici uglavnom imaju zatvorene oči te ruke blago podignute prema gore kako bi se spojili s božanskim. Nakon čitanja spomenutog teksta, svećenik i svećenica, a potom i drugi sudionici često pozivaju Boga i Božicu riječima: „Mudri Bože, starice Majko dođite i blagoslovite nas!“ ili jednostavno „Budite s nama ... dođi Majko, dođi Rogati!“. Na Mabonu je prizivanje bilo praćeno bubnjem koji je Orion svirao, kako bi se ritmičnim zvukovima još više postigao učinak. Također, neki od sudionika su plesali i ispuštali

neartikulirane zvukove, dok su se drugi grlili. Za razliku od Mabona, na proslavi Ezbata, priziv se na primjer odvijao na drugačiji način – zavijanjem sudionika na puni mjesec i zamišljanjem da se mjesečeva energija, odnosno energija Božice spušta i ispunjava njihova tijela.

Završetkom prizivanja Boga i Božice, spontano se nastavlja magijski dio rituala, koji se naziva *dizanje i usmjeravanje energije*. Prema neopaganima (magijsku) energiju koja je dobivena prizivanjem, odnosno sjedinjenjem s božanskim potrebno je dovesti do vrhunca, da bi ju se potom ispustilo i materijaliziralo kako bi se postigao željeni rezultat. U ovom dijelu rituala dolazi do izražaja kreativnost, pa je svaki puta drugačije izvođen. Na Mabonu se tako uz prateće zvukove bubnjeva, ali i ples pojedinih sudionika, zamišljalo da se u krugu stvara energetski vrtlog koji se postupno diže, stvarajući stožac, da bi se potom energija usmjerila i pretočila u tanjur s jesenskim plodovima i u ritualno vino. Za usmjeravanje energije svećenica i svećenik koriste ritualni nož i štapić kako bi bolje fokusirali energiju. U energetski vrtlog se pritom upisuju individualne namjere i ciljevi koje se želi ostvariti, a koje su u skladu sa svrhom rituala. S obzirom da je na Mabonu svrha bila prizvati obilje, želja je mogla biti imati obilje radosti u životu, imati obilje ljubavi itd. Za razliku od toga, energija na Samhainu podizala se zajedničkim čitanjem magijskih formula na grčkom, za koje se smatra da su se koristile u Eleuzinskim misterijima.¹⁰ Kako je primarna svrha ovog rituala bila obilježiti umiranje prirode i skori dolazak zime, a potom i slaviti bogove podzemlja poput Perzefone i Hada koji predstavljaju podzemni, smrtni svijet, namjere su bile vezane uz simboličnu smrt naših štetnih navika ili mana. Namjere su se upisivale na papiriće, a potom ih se bacalo u vatru k bogovima podzemlja, da ih oni unište.

Nakon spuštanja prvotno podignute energije, slijedi *blagoslov hrane i pića*, odnosno zajedničko blagovanje. Svrha ovog djela rituala doduše ne služi samo kako bi se međusobno ojačala spona između sudionika rituala, nego ona ima i funkciju povezivanja s božanstvom, materijaliziranjem energije i na koncu vraćanjem snage sudionicima nakon intenzivnog energetskog rada. Nastavno opisu podizanja energije prilikom proslave Mabona, blagoslov hrane i pića odvijao se na način da je svećenica blagosloвила tanjur s hranom, a potom ga poslala u krug kako bi svatko uzeo po jedan jesenji plod. Prosljeđujući tanjur, svaki sudionik trebao je pritom susjednoj osobi poželjeti neki blagoslov, kao na primjer: „Da nikada ne gladuješ“. Nakon toga, hrana se konzumira, a zatim se u krug prosljeđuje i vino, koje uglavnom svi

¹⁰ Eleuzinske misterije ili Eleuzinijje su starogrčke svečanosti koje su se održavale u gradu Eleuzini u Atici, a slavile su se u čast božici Demetri i njenoj kćeri Perzefoni. O tome što su uključivale i na koji način su izvođene, danas se malo zna. Vidi na: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=17692>

sudionici piju iz istog ritualnog kaleža. S obzirom da se prilikom spuštanja energije zamišljalo da ona prelazi u tanjur s hranom, sljedbenici vjeruju da nakon što pojedu hranu oni u sebe unose željene promjene koje su prethodno utisnuli u energiju. Nakon zajedničkog čašćenja, zahvaljuje se bogovima, a potom se ostatak hrane i vina bacaju se u vatru kao žrtva Bogu i Božici. Kako mi je Irena napomenula: „Ako nešto tražiš, red je da nešto i ti daš, jer inače ti se neće vratiti ako baš i ti isto ništa ne daš.“

Nakon blagoslova hrane i pića, započinje posljednja faza rituala, u kojoj se sudionici postupno vraćaju u svakodnevicu. Ova faza naime završava istim ritualnim koracima koji se koriste u prvoj fazi (izuzev pročišćavanja), samo obrnutim redoslijedom. Tako se prvo *otpuštaju elementi*, na primjer s riječima: „Elementu _____ zahvaljujemo ti na tvojoj prisutnosti u našem krugu i sada te otpuštamo!“. Nakon toga sudionici u glas odgovaraju „Neka tako bude!“. Otpuštanjem elemenata, prelazi se na kratku meditaciju *uzemljenja*, u kojoj se vizualizira kako se ostatak energije u krugu polako spušta ili rasplinjuje u zraku. Ova vizualizacija služi i u svrhu smirivanja i opuštanja, odnosno ponovnog vraćanja u svakodnevno stanje svijesti. Završetkom kratke meditativne vizualizacije, na koncu se *otpušta krug*. Ovisno o tome kako je krug primarno bio podignut, najčešće se na isti način i otpušta. Nakon toga sudionici veselo u glas govore: „Krug je sada otpušten, ali neuništen. Radosno se sastali, radosno se rastali i radosno se opet sastali!“

Po završetku rituala nastavlja se daljnje druženje uz hranu i piće koja se donosi kako bi se podijelila s drugima. Sudionici uglavnom izmjenjuju međusobna iskustva koja su imali prilike proživjeti u ritualu te se zahvaljuju svećeniku i svećenici na dobrom vodstvu, komentirajući kako im je „Baš to trebalo“ i kako se vesele ponovnom druženju. Osim razgovora na temu duhovne transformacije koju im je ritual donio, nerijetko se vade i različite tarot karte kojima se postavljaju pitanja o mogućem smjeru ili razvoju neke situacije koja ih brine. Ovakva druženja nakon rituala često traju do kasnih večernjih sati.

4.2. Ritualna „gramatika“ i ritualni alati

Kao što se u prethodnom poglavlju moglo primijetiti, ritualna praksa PKH je na visokom stupnju organizacije te prati Van Gennepov tripartitni model koji odgovara fazama separacije, liminalnosti i integracije. Svaka faza pritom se odvija u nekoliko ritualnih koraka koji su

pažljivo konstruirani i kojima se ostvaruje prijelaz u narednu fazu. Fazi separacije tako odgovaraju *pročišćenje, usredištenje, uzemljenje, podizanje kruga* liminalnoj fazi *priziv elemenata, izjava svrhe, prizivanje (svetog Drugog), dizanje i usmjeravanje energije te blagoslov hrane i pića*, a fazi integracije *otpuštanje elemenata, usredištenje, uzemljenje i otpuštanje kruga*. Može se primijetiti da ti koraci sadrže i osam glavnih ritualnih koraka koje opisuju Cheal i Leverick (1999).

Prema kazivačima, ovakva izvedba ritualnih koraka izrazito je važna jer postoji uvjerenje da njihov slijed zrcali prirodan poredak svemira te da i oni sami prateći te korake mogu postići isto – kreirati vlastiti mikrokozmos i ostvariti vlastite transformacije. Sljedeći iskaz potvrđuje značaj te ritualne strukture (ili „gramatike“ kako je Magliocco naziva) za uspješno izvođenje obreda.

„Ceremonija je koreografija energije. Ritual pokreće energiju kako god da ga radili i prakticirali, on pokreće energiju. Način na koji je ritual dizajniran, on ima neki svoj slijed, ima neku svoju sekvencu gdje određene stvari dolaze nakon nekih drugih stvari. Nećeš prvo raditi hranu i piće, a onda ić zazivat bogove. Ima neki svoj red. I nećeš prvo zazivat bogove, pa onda smjerove ... i nećeš prvo zazivat smjerove pa onda crtati krug, nego obrnuto. Znači postoji neki način na koji se stvari rade. Očito taj redoslijed zrcali prirodni poredak u kozmosu i univerzumu, odnosno u nekakvom makroplanu, da onda u mikroplanu ritual pokrene određenu energiju, pokrene određen proces, napravi određenu promjenu u našem duhu, psihi, kako god želimo to nazvat.“ (Orion)

Također, veliku važnost imaju i sveti mitovi koji se nalaze u pozadini rituala, a koji sudionicima objašnjavaju kako je svemir stvoren i kako on funkcionira. Rekreacijom ovih mitova putem ritualnih koraka i povezivanjem s Bogom i Božicom kao glavnim mitološkim akterima i kreatorima makrokozmosa, sudionici kroz njih otkrivaju aspekte svetosti koja prebiva u njima samima, postajući bogovi/božice vlastitog mikrokozmosa. Takav pristup u osnovi odgovara Pandianovom tumačenju uloge mitova u ljudskom životu: povezivanjem s božanstvima u ritualima, omogućuje se osvještavanje vlastite svetosti. Taj doživljaj vlastite svetosti poima se kao stjecanje božanske moći kreacije svijeta i svemira, a potom i mogućnosti promjene vlastitih obrazaca.

„U suštini, ako želiš raditi dobar ritual, treba ti ideja kako je svemir nastao i treba ti ideja kako svemir u tom mitološkom smislu izgleda i funkcionira, da bi ti zapravo mogla raditi efektni ritual. I ti zapravo u ritualu ponovno prolaziš kroz korake stvaranja univerzuma i postavljaš univerzum na način na koji je on kozmologijski predstavljen u mitološkoj sferi unutar koje radiš. U tom smislu ti

postaješ bog/boginja dok radiš ritual, jer ti bazično stvaraš cijeli kozmos. I onda kad otvoriš krug, ti taj kozmos koji si stvorio zapravo spajaš s velikim kozmosom koji postoji.“ (Orion)

„Zapravo je kreacija osnova rituala. Paganizam je dosta religija kreacije gdje je cilj da ti prouzrokuješ neku promjenu energije u sebi ili za sebe, odnosno da mijenjaš svoje vlastite obrasce ili kompletno u ostatku kreacije. U ritualu ti kreiraš svoje povezivanje sa božanskim - znači doslovno u ritualu visoki svećenik i svećenica predstavljaju Boginju ili Boga, a kad ja sam radim ja predstavljam oba polariteta. (...) Znači krug je ta osnova unutar koje se gradi energija jer krug predstavlja neko savršenstvo, zajedništvo i jednakost. Kad se krug otvori on zapravo predstavlja svemir za sebe, znači ti si kokreator kozmosa. Ti si zapravo stvorio jedan dio od ovog velikog kozmosa koji je potpuno novi svemir, jer ti gradiš energiju, stvaraš nešto novo, sve dok tu energiju ne otpustiš u taj ostatak svemira da uzrokuješ promjenu. I zato jer ti kreiraš novi svemir trebaš prizvati 4 elementa koji će ti pomoć jer oni grade svu tvar svemira, pa tako i nas i svega. Znači oni te podupiru i daju ti određenu energiju koja će ti pomoć da ti to izvršiš.“ (Adalwulf)

Kao što se može primijetiti iz opisa ritualne prakse PKH, do uspostavljanja te svetosti dolazi u liminalnoj fazi gdje se postiže kontakt sa svetim Drugim, a potom i ostvaruje transformacija ljudskog jastva u Pandijanovo sveto (šamansko) jastvo. Uspostavljanje šamanskog jastva manifestira se promijenjenim stanjima svijesti, a kako će se pokazati u narednoj analizi iskustva, i fizičkim senzacijama. Potvrđivanje svetog jastva pritom se ostvaruje plesom te neartikuliranim zvukovima kod nekih sudionika. Moguće je također zamijetiti kako uspostavljanjem svetog „ja“ u ritualu dolazi i do povezivanja zajednice kroz zajednički proživljeno iskustvo. To se naročito vidi u prisnim i toplim zagrljajima koji sudionici izmjenjuju, ali i zajedničkom blagovanju.

Osim značaja ritualne strukture, odnosno njenih faza i koraka, važnima u ostvarivanju šamanskog jastva pokazuju se i ritualni predmeti koji u sebi sadrže simbole svetog Drugog (štapić i bodež simboli su Boga, a kalež i plitica Božice), pa olakšavaju taj proces transformacije, a ujedno i pomažu u manipuliranju energije u svrhu postizanja željenih promjena. U tu svrhu lakšeg ulaska u promijenjena stanja svijesti služi i tekst koji se čita tijekom obreda, a koji želi proizvesti određenu emociju.

„Ti znaš kaj je sidrenje (anchoring). Znači kad nešto vežeš za nešto. To ti je ko Pavlovljev pas kad vidi kolačić mu sline cure (...). Znači ti kad obučeš obrednu odjeću, čitaš taj tekst, staviš taj pribor to tebe sve sidri u to stanje svijesti. (...) Ovo su ti kao nekakve pomoćne stvari koje te onda automatski bace u to stanje svijesti jer su ti sinapse već na to naštelane. Znači to su sve neke pomoćne

stvari da ti olakšaju ulazak u to stanje svijesti. Ja sad tu mogu napraviti neku magiju za ostvarenje nekakvog cilja, recimo da imam preksutra super klijenta da mi dođe. Ja to mogu bez toga, međutim kad ja to napravim uz pomoć predmeta u tom magijskom krugu, kad prizovem božanstva, 4 strane svijeta i elemente, već ti se sinapse kao lude naštelavaju na tu jednu drugu priču. (...).“ (Irena)

„Predmeti su važni jer se kroz njih odvija to povezivanje s rogatim i božicom i na kraju toga, kao kod spajanja atamea i kaleža, to je nekakav fokus u kojem su svi spojeni. Oni su tu sredstvo koje te uvodi u to stanje i kroz koje se koncentrira energija tamo gdje želiš ostvariti promjenu. A tekst, isto tako. Mislim, pazi, kod teksta, te riječi su proizvoljne. Znači mi to sve radimo za određenu priliku, znači sve te stvari, to nisu magične formule, to je naprosto prigodni tekst koji mi radimo za tu priliku, a koristi se, zato da bi proizveo određenu emociju, da bi proizveo određen osjećaj. Znači uvijek kod uvođenja u trans dobro je ponavljanje sličnog. Dobro je naprosto da bi se povezao sa prethodnim.“ (Krešimir)

U širem smislu i glazba, pokreti i geste se također mogu gledati kao simbolični ritualni alati. Oni nisu nužno prisutni na svakom ritualu, nego su dio kreativnosti koja se upisuje u zadanu strukturu. Kao što Magliocco ističe, o neopaganstvu je moguće govoriti kao o otjelovljenoj duhovnosti čiji se praktikanti služe različitim inspirativnim tehnikama kako bi u ritualu putem svih osjetila doživjeli duhovna iskustva (2009:4).

„Glazba jako, jako utječe. To su oni obredi kad imamo više bubnjeva i kad netko nešto pjeva i to sve skupa. Znači, imamo puno obreda bez muzike i lijepe stvari se postižu, ali muzika stvarno još daje dodatno. Znači jako, jako uvodi u povišeno stanje svijesti. (...) Znači imaš frekvenciju obilja, frekvenciju ljubavi, frekvenciju posla, ovo-ono. Sada ako netko stvarno pogodi te herce, naravno da će onda na tu vibraciju te najbolje naštelati. Isto ti je i s pokretima, oni također rade s tim sinapsama u mozgu i isto ti rade ta uvjetovanja. Znači da određeni pokreti tijela imaju određeno spiritualno značenje i onda te lakše povezuju s tom spiritualnom energijom. (...) Ništa to nije nužno, ali ti je lakše ovako. Kažem ti, možeš ti tu sjesti i reći – ja hoću obilje, ali će ti biti puno jednostavnije ako napraviš sve ovo, jer se onda lakše naštelat na tu vibraciju“ (Irena)

Uz spomenuta ritualne alate i korake, da bi ritual bio uspješan i transformacija svih sudionika postignuta, nužno je da svi mogu pronaći osobnu svrhu unutar zajedničkog rituala i u njega upisivati svoje namjere. Iz ovog razloga je, prema Cheal i Leverick (1999:15), svrha samog rituala uvijek generalna i u skladu s ciklusima prirode ili namjerama Boga i Božice koji su viđeni kao manifestacija te prirode (Mabon – obilje, Samhain – otpuštanje, Esbat – bilo koje transformacije). Prema iskazima kazivača poznavanje izvođenja rituala, redoslijed aktivnosti i simbolika njegovih elemenata od su iznimnog značaja za uspješnost izvedbe, što potvrđuje

postavke Cheal i Leverick (1999) o formalizaciji kao jednom od preduvjeta postizanja transformacije. Kazivači također ističu značaj postizanja intersubjektivne povezanosti i grupne kohezije (zajedništva) sudionika rituala, zbog čega se, između ostalog, nove članove PKH potiče na upis tečajeva koje organiziraju voditelji zajednice.

„Grupna kohezija je jako bitna za kvalitetni ritual. Kad se stvori nekakva grupa sa jakom energijom, onda su ti i obredi energetski puno jači. Energetski znači da više padaju u trans, da padnu u povišenija stanja svijesti, da izađu iz ove materijalne realnosti. Znaš, kad dođe 50 ljudi koji nemaju pojma i sam to gledaju k'o zabavu i tak dalje, pa ono ...nije to isto. Zato ti mi i radimo te tečajeve.“ (Irena)

5. ISKUSTVA

Pokušavajući shvatiti što su to točno kazivači doživjeli u zajedničkom ritualu i što prema njima podrazumijeva promijenjeno stanje svijesti ili trans, u intervjuima sam ih zamolila da mi opišu svoja iskustva, ali i senzacije i promjene koje ta iskustva obilježavaju. Slušajući pažljivo njihove iskaze, ali prateći i njihov način izražavanja, tijekom svakog intervjua nastojala sam voditi bilješke, zapisujući one doživljaje kojima su pridavali najviše pažnje i tumačili ih kao važan dio svog iskustva. Te kratke bilješke često su mi služile kao smjernice za daljnje intervjue, ali su mi primarno pomogle dati uvid u glavne sastavnice svakog pojedinog iskustva, omogućujući mi na taj način da lakše uočavam međusobne sličnosti i razlike. Kako bih ispitala ono što sam na osnovi toga mogla primijetiti, nakon transkribiranja svih intervjua pristupila sam temeljitoj analizi prikupljenih podataka. Vođena time, uvidjela sam da, unatoč jedinstvenosti svakog iskustva, u svakom od njih se mogu prepoznati tri kategorije doživljaja, *protok energije*, *osjećaj povezanosti sa svime* te *osjećaj stabilnosti (osnaženosti)* koji korespondiraju s tri faze rituala: separacijom, liminalnom i fazom integracije.

5.1. Protok energije

Kao što je prethodno bilo izneseno, u prvoj fazi dolazi do odvajanja sudionika od svakodnevnih uloga i postupnog prelaza u novu, magičnu ili posvećenu sferu. Ta prvotna atmosfera na samom ulasku sudionika u posvećeni prostor popraćena je laganom nervozom na licima novopridošlica, ali i blagim osjećajem uzbuđenja kod redovitih članova. Promjena u smislu opuštenosti sudionika i spremnosti na prepuštanje ritualu, vidljiva je tek nakon vođene meditacije, odnosno s početkom podizanja kruga, a potom i prizivanja elemenata. To je

primjetno već u načinu na koji sudionici pažljivo stvaraju krug, ali je najočitije u pomalo dramatičnom načinu izgovaranja priziva putem kojeg sudionici nastoje dočarati snagu četiriju elemenata. U ovim trenucima oni koji prizivaju, ali i drugi sudionici, imaju zatvorene oči i ruke blago podignute prema nebu, želeći osjetiti kako im elementi daju moć koja će im pomoći (ko)kreirati novi svemir. Nakon priziva, na njihovim licima se znaju ocrtavati blagi osmjesi kao da ih preplavljuje energija prizvanih.

U analizi prikupljene građe, kao jedan od glavnih i uvijek prisutnih doživljaja kazivača u ovoj, prvoj fazi rituala isticao se osjećaj *prožimanja* ili *protoka energije*. Taj doživljaj često je popraćen fizičkim senzacijama poput trnaca ili ježenja, iako ga neki od kazivača opisuju kao primarno endogenu senzaciju. Unatoč tome što je ovaj doživljaj prisutan i tijekom naredne faze, iz pažljivog iščitavanja građe razvidnim se pokazalo da on primarno obilježava fazu separacije u kojoj dolazi do uspostavljanja te početne energije, da bi se progresijom rituala u liminalnoj fazi on postupno preobrazio u osjećaj povezanosti, cjelovitosti i jedinstva.

„Ako si gledala onaj film Lucy, pa kad se ona na kraju sva cijela rastoči. To postepeno ide, to rastakanje, a onda se na kraju pretvori u sve što jest. Na kraju kaže „I'm here, I'm everywhere“. To ti je baš takvo nekakvo stanje, ali ti u tom stanju ipak osjećaš nekakve fizičke senzacije. Znači nekakvo ugodno prožimanje kroz tijelo, ugodno podizanje kundalini energije, znači nekakvo stanje blaženstva, sveopće ljubavi.“ (Irena)

„Osjećaj je nekako ono uzvišen, kao da zrači energija oko mene, gotovo da je mogu opipati rukama. Sklad nekakav, gotovo kao da pulsira sklad. Znači osjećam, kak bi rekao, the rush of energy, kolanje jako energije i to osjetim kao da teče kroz moje vene i energetske centre, čakre. Jednostavno osjetim energiju kako kola, širi se kroz mene. Ja se često i naježim kad osjetim tako intenzivnu energiju. Znam osjetiti i trnce koji se šire od moje kralježnice, pa sve do vrhova mojih prstiju i onda po mojim bedrima.“ (Adalwulf)

„Znači ti imaš taj shift energije kad ljudi uđu u ritual. To je drugačije kad si ti u tom ritualnom mindsetu, to je drugačiji prostor, nego kad si ti zapravo nakon. Samo središte rituala je puno više praćeno fokusom i tim protokom energije. (Orion)

5.2. Povezivanje

Liminalna faza je faza u kojoj se najviše mogla osjetiti promjena atmosfere, kao i ponašanja sudionika te ona doista jest glavni, središnji dio rituala kojem se teži i zbog kojeg postoje određene pripremne radnje. Glavni ritualni koraci u toj fazi su prije svega priziv Boga i Božice,

a potom podizanje i usmjeravanje energije. Kao što je već prije bilo rečeno, Bog i Božica su emanacije muške i ženske energije, ali su ujedno i arhetipi, a često mogu biti doživljeni i kao fizičke osobe kojima se sljedbenici mogu obratiti - o tome kako će ih tko doživjeti, ovisi o svakoj osobi zasebno. Ipak, ono što povezuje sve te božanske forme jest vjerovanje sljedbenika da božanstva prebivaju u njima samima. To uvjerenje proizlazi iz holističkog pogleda na svijet koji se može sažeti u misao „Sve je dio jednoga (svetoga) i jedan (sveti) je dio svega/svih“. U liminalnoj fazi stoga, prizivanjem Boga i Božice dolazi do kontakta sa svetim koje nosi energiju promjene i željene transformacije ili, moglo bi se reći, do stapanja sa unutarnjim svetim, koje na koncu rezultira onime što Pandian naziva sveto jastvo. U tom smislu energija koja je prvotno uspostavljena u fazi separacije, za vrijeme liminalne faze doživljava svoj vrhunac. Ta primljena i aktivirana energija u kontaktu s božanskim se manipulira, zamišljajući kako se postupno penje do svog vrhunca, a zatim se usmjerava u hranu i vino kako bi se konzumiranjem mogla spustiti u fizičku ravan. Konzumiranjem hrane vjeruje se da je promjena prisutna i transformacija postignuta. U kazivanju kazivača (uz iznimku kazivača Oriona koji navodi da taj osjećaj nije prisutan uvijek) to iskustvo opisano je kao osjećaj *povezanosti, cjelovitosti i jedinstva sa svime*.

„To ti je riječima neopisivo. To ti je stanje svijesti koje je izvan mentalnoga. Znači to ti je stanje nekakvog laganog transa, više ne osjećaš svoje fizičko tijelo, svijest ti se u potpunosti raširi i ti imaš iskustvo stapanja sa svime što jesi. Ježiš se, pa imaš trnce kroz kičmu ... ali, pazi, tijelo ti je razliveno. Ti uopće nemaš osjećaj kao da sad tebe nešto štipa, to su potpuno drugačije senzacije. Uglavnom, ti nemaš percepciju tijela kakvo je ono sada, nego kao da je to sve oko tebe i izvan tebe. (...) Znači sve voliš, tad ne bi nikoga ni ozlijedio ni ništa, znači u potpunosti si u nekakvom stanju ljubavi, duhovnosti ... ne znam kako bih to sve nazvala. Ali ti je najbitniji taj osjećaj blaženstva i sveopće ljubavi.“ (Irena)

„To je kao da ... kao da ja nisam više osoba za sebe, nego sam dio energije i tog kruga. Dio energije i tog boga ili boginje, kog god da prizivam. Znalo mi se dogoditi da se osjećam kao da sam ja boginja. Utjelovljenje nekakvo osjećam. Kod priziva tog boga ili boginje dosta to utjelovljenje nekakvo osjećam. Nekako imam osjećaj kao da mi energija protiče kroz tijelo i kao da imam širi vidi, kao da sam doslovno ja cijela stopljena. Kad tipa pozivamo boga ili boginju, ja imam osjećaj kao da mi je energija ušla u tijelo, kao da dolazi iz zemlje. (...) Ne bih rekla da osjećam trnce, nego to neko prožimanje energije, ali ne u tom fizičkom smislu. U emocionalnom smislu je ta povezanost, ima i spokoja, ali više povezanost tog kruga i kao da sam dio svemira, dio zemlje ... kao da sam se utopila u tome. Kao nekakvo jedinstvo. Povezanost je preslaba riječ, prije bih rekla jedinstvo. Jedinstvo sa svemirom, jedinstvo sa energijom ljudi ... jedinstvo sa svime. Kao da jednostavno više nisam individua koja je odvojena od svega, nego kao da sam uronjena u postojanje i svi postajemo jedno biće. I to nije da sam samo na jednom ritualu, to sam na hrpu rituala doživjela.“ (Apolona)

„Kad radim sam, a i u društvu osjećam se kao da sam ja sad dio svega. Znači ja sam doslovno centar svemira, povezan sa svime. (...) A emocionalno, znam se osjećati tako nekako spokojno, kao da je cijeli svijet zastao i da sam ja dio svega i da je sve dio mene. Počinjem često dobivati i neke ideje. One znaju čak i kasnije dolaziti, ne samo u ritualu. Ali u ritualu, imam taj osjećaj kao da se moj duh jednostavno proširi i moj um može primiti informacije iz cijelog svemira. Kao da se moja percepcija proširila i ja vidim sve.“ (Adalwulf)

Kao što se iz samih iskaza može primijetiti, doživljaj *povezanosti* uvijek je potkrijepljen pozitivnim emocijama, poput osjećaja ljubavi, blaženstva i spokoja. Te pozitivne emocije vezuju se uz željenu transformaciju koju sudionici na individualnoj razini žele postići, a koja je u skladu s temom rituala. Uz pozitivne emocije, ritualno iskustvo čine i kognitivne promjene poput osjećaja širenja percepcije ili širenja svijesti, ali i već spomenute tjelesne (bilo endogene i/ili egzogene) senzacije koje su vezane uz protok energije, trnce i ježenje (pa čak i intenziviranje zvukova u slučaju Krešimira). Te tri kategorije doživljaja prisutne su kod svih kazivača te se one poklapaju s Pandianovom tvrdnjom da se šamansko jastvo manifestira kroz psiho-biološke promjene. Uz njih neki od kazivača, između ostalog, spominju da im se tijekom, ali često i nakon rituala javljaju vizije ili ideje, a Krešimir navodi i osjećaj kontinuiteta vremena, odnosno vremena spajanja prošlosti i sadašnjosti. Te senzacije su specifične i nisu uvijek prisutne, kao što i nisu djelom iskustva svih kazivača.

„Kad ti se svijest dovoljno raširi, onda ti više ne vizualiziraš ili zamišljaš, nego vizije dolaze k tebi. Te vizije ti dolaze kao neke poruke, proročanstva ... znači nekakve personalizirane poruke, što si ti i što trebaš na primjer napraviti ako te nešto muči.“ (Irena)

„Kad se energija digne i postane prisutna u krugu ili kad samostalno radiš, ti zapravo možeš vrlo lako doći do tog stanja da ti zapravo vizije spontano dolaze. Kad podigneš krug, pozoveš bogove i ako uđeš u to stanje, to će biti na jednoj većoj razini gdje će ti zapravo slike i vizija puno lakše dolaziti.“ (Orion)

„Znači svaki put kad ja imam to mistično iskustvo ja osjetim proširenje prostora i intenziviranje zvukova. Znači, to je ono po čemu ja vidim da se stvari događaju - to da se prostor odjedanput proširi, odnosno moj doživljaj prostora postaje mnogo, mnogo širi. Postaje širok desetinama metara, ne mog tijela, nego moje percepcije. Znači dolazi do bukvalnog proširenja percepcije. Jednom, recimo, mislim, neobično će ti zvučati, mi smo svi odjedanput imali osjećaj kao da smo u drevnom Egiptu. Ali ne kao da sad glumimo neku kazališnu predstavu, mislim mnogi rituali ti se bave Egiptom i onda nešto glume i nešto izvode. Ali ovo nije bilo to, mi nismo sad tu dramatizirali, mi smo se samo obraćali mjesecu, ali odjedanput smo se osjetili kao da smo u vremenu tisućama godina prije toga i da se je sve ovo povezano na neki način s tim vremenom - kao da su poništene te granice

vremena i prostora. A isto tako, osjetim tu baš snažnu, ogromnu povezanost sa svime, a ponajviše šumom i noći te ulazak u tu praiskonsku svijest. Ali ne na taj način da se ja raspadam, nego na taj način da me to baš osnažuje, da me to osnažuje u jednom intenzivnom smislu.“ (Krešimir)

U prethodnim poglavljima jasno je naznačeno da u liminalnoj fazi sudionici iskazuju ekspresivnije ponašanje u vidu slobodnog izražavanja emocija kroz neartikulirane zvukove, iskrivljenog plesanja, bubnjanja ili zavijanja na mjesec. Taj osjećaj slobode i generalne prihvaćenosti svačijeg ponašanja, koliko god ono možda čudno izgledalo u drugim okolnostima, u ritualu je dakle prihvaćeno i obgrljeno. Rituali se odvijaju pod geslom: *Duhovno smo svi isti*, što donosi osjećaje bliskosti, prihvaćanja i slobode. Vjerujem da iz navedenog mota proizlazi i doživljaj povezanosti sa svime koji obilježava liminalnu fazu, a ujedno je generalna tema svakog ritualnog iskustva. Moram priznati da unatoč tome što zaista nisam osjetila prisustvo božanskog, iako sam se istinski trudila, ono što me pozitivno iznenadilo je upravo taj osjećaj slobode i prihvaćanja drugog. Taj osjećaj ne doživljava se često u današnjem društvu jer se ono temelji na utvrđenim pravilima i ulogama, pa se ekspresivnost i individualnost često pogube u moru danih i/ili nametnutih kulturno-društvenih uloga. Ovdje se pak doista mogao osjetiti “drugi svemir“ koji je slavio sve različitosti i načine njihovog izražavanja.

5.3. Stabilnost (osnaženje)

Posljednja faza rituala obilježena je obrnutim redoslijedom ritualnih koraka od prve faze te se njome zaključuje ritual. Za razliku od prethodne faze koju obilježava sloboda ekspresije, uzbuđenje i dinamika ili pak prve gdje se osjeća početno uzbuđenje kod sudionika, faza integracije djeluje opuštajuće i na koncu ohrabrujuće. To se može primijetiti na sudionicima koji djeluju mirnije i vitalnije, često se radosno osmjehujući drugima u krugu dok se kroz meditacijske tehnike nastoje polagano vratiti sebi. Uviđajući tu razliku u promjeni ponašanja i generalnoj atmosferi, u intervjuima sam kazivače preispitivala kako se osjećaju na kraju rituala u odnosu na to kako su se osjećali na početku ili za vrijeme rituala. Glavni odgovor koji sam dobila bio je to da su se prije rituala znali osjećati stresno i zarobljeno u svojoj glavi i svakodnevnim poslovima, dok bi se po završetku osjećali mirno, opušteno i uzemljeno. U kasnijoj analizi iskaza razvidnim se pokazalo da ta posljednja faza otkriva i samu svrhu rituala – on im na koncu pruža osjećaj *stabilnosti* i omogućava lakše nošenje s svakodnevnim poteškoćama. Uz osjećaj *stabilnosti*, često se vezuje i doživljaj *osnaženosti*, odnosno osjećaj

samopouzdanja, motivacije i vitalnosti. S takvim osjećajem sve prepreke u životu čine se minorne i lako rješive.

„Znači, ima to stanje bez uma, kao neka meditacija, ali zapravo to je taj jedan osjećaj prisutnosti, ali više unutarnje prisutnosti i više nekakvog jasnog fokusa. Znači, manje u mislima, manje u prošlosti, manje u budućnosti, manje u tome što netko misli, manje šta moram reć' na poslu ... znači taj nekakav chatter u glavi se stišao. Ja ne bih rekao da usred rituala ja imam sad širok spektar, da ja sad pratim sve detalje, onda maltene nisam u procesu. Nego, to je više nekako, malo, ajmo reć' zatvoreno unutra. Još uvijek si ti prisutan, još uvijek si ti svjestan šta se sve događa, al' ajmo reć', da je to nekakvo suženje koje onda zapravo rezultira tom ekspanzijom na kraju. Ta neka lakoća, radost, to proširenje percepcije i osjećaj vitalnosti, to u principu dođe nakon rituala ili pri kraju rituala.“ (Orion)

„Prije rituala ja bih se znao osjećati rastrgano, a na kraju se nekako osjećam opušteno i uzemljeno. Ali na primjer na tom ritualu Hekatinih svetih vatri – ja sam se dva dana nakon toga osjećao energično još. Znači osjećao sam se kao da ja mogu sve! Ono, da mogu, ako treba, kamen razbit golom šakom. Emocionalno, ja sam bio stabilan, ja sam mogao osjetiti sve emocije oko sebe, razaznat koje su moje i koje nisu moje. Znači moj mozak je radio 100 na sat, ideje su mi dolazile kao da sam semant nekakav. Imao sam i osjećaj da mi se proširila percepcija. I to je još danima poslije trajalo.“ (Adalwulf)

„Razlika je u tome što su dijelovi nesvjesnoga integrirani i osviješteni. Znači cijeli ti dijelovi nesvjesnog koji inače ostaju van granica svakidašnjeg, oni su u ritualu onda sjedinjeni s svijesti. Nakon rituala je, znači, meni svijest osvježena i time ojačana.“ (Krešimir)

Ovakva tumačenja poklapaju se s Pandianovom teorijom da potreba za uspostavljanjem šamanskog jastva proizlazi iz želje za prevladavanjem ili stabilizacijom životnih kriza. Isto se odnosi i na mitove koji se nalaze u pozadini svakog rituala, a koji pružaju sljedbenicima odgovore na teška životna pitanja i probleme. Poruke koje mitovi šalju jesu te da je transformacija moguća, da smo svi međusobno povezani i da osvijestivši to i aktivirajući povezanost sa svetim koje prebiva i u nama samima možemo postići ono što tražimo i ostvariti promjene koje želimo. Iako kazivače nisam ispitivala o konkretnim željama koje su u ritualima htjeli postići, vjerujem da je glavna namjera iza svih bila upravo osjećati se mirno i u skladu samima sa sobom. Na određeni način, moglo bi se reći da rituali za sudionike stoga imaju svojevrсни terapijski učinak. Oni pomažu u prihvaćanju životnih briga i vlastitih negativnih obrazaca ponašanja, pružajući novi pogled na svijet pojedinca, kako unutarnji tako i vanjski.

„Ja to više doživljam kao neki psihološki rad, ti obredi su meni čista psihoterapija. Po meni to služi za ujednačavanje energije, stabilizaciju. Jer ti zapravo nekakve svoje energije u psihi, tu mušku stranu mozga i žensku stranu mozga i osobnosti ... ti ih na taj neki način kroz taj ritual stalno ujednačavaš, stalno radiš nekakvo povezivanje tih energija.. Ja točno osjetim koliko sam ja uzemljenija, koliko sam ja stabilnija i koliko lakše promišljam, puno lakše kroz životne situacije prolazim od kad sam tu i od kad te nekakve obrede radim. Jednostavno od kad to prakticiram, više mi daje razumijevanja za svijet oko sebe i na drugi način ga procesiram. Jednostavno, lakše prihvaćam sve što se događa oko mene, bilo loše, bilo dobro.“ (Apoloma)

„To ti je prva religija na koju sam ja naišla da si ti povezan u svim čakrama – od korijenske do vrhovne. Znači taj ritual, ti tamo uđeš u povišena stanja svijesti, ali tebe on uzemlji. Poanta je da si ti prohodan na svim razinama. I znači, naravno, tebi je sve nekak lakše nakon obavljati i rješavati ono što te muči ili što ne znaš kak bi riješio jer ti već u tom ritualu odeš u to stanje mira, ljubavi, gdje će ti se mozak isprazniti od brige, gdje ćeš otpustiti neke svoje probleme itd.“ (Irena)

Valja naglasiti da kazivači nisu nužno u svakom ritualu doživjeli isti splet doživljaja ili intenzitet iskustava, iako uvijek teže upravo tome. Navedeni opisi odnose se na one rituale koji su im ostavili najveći trag, odnosno koji su za njih bili najupečatljiviji i koji su im donijeli najsnažnija iskustva. Za Apolonu je to bio prvi ritual koji je nakon tečaja vodila sama, za Adalwulfa ritual Hekatinih svetih vatri i samoposvećenja, dok Krešimir na primjer navodi kako do „mističnih iskustva“ za njega dolazi primarno na Ezbatima, za razliku od Sabata koji ga povezuju sa zajednicom.

„Kod sabata znači, ja tu gradim jednu energetsku strukturu, koja povezuje i mene i sve druge u zajednicu. A kod ezbatu, tu imam mnogo manje tehničkih stvari koje se moraju ispuniti i onda u nekom trenutku u ezbatu, kako je to, kako da kažem, ritual noćne svijesti, a ne dnevne, u nekom trenutku tu pustim da sadržaji svijesti idu i tu se onda dogodi svašta. Ne dogode se čuda u izvanjskom smislu, ali dogode se čuda u unutrašnjem smislu.“ (Krešimir)

O tome koliko proživljeno duhovno iskustvo može utjecati na pojedinca, govori u prilog Irenina priča. Ona je naime svoje najintenzivnije iskustvo doživjela na Malti 2017. godine kada je posjetila jedan od neolitskih hramova posvećenih Božici. Tada je, kaže, doživjela potpunu integraciju energija te je bila toliko ganuta onime što je osjetila da je to htjela podijeliti s čitavim svijetom. Potaknuta tim iskustvom, odlučila je da će otvoreno pričati o neopaganstvu te nastojati „prenijeti tu vibraciju“. Iz ovog razloga Irena je česti gost na podcastima i televiziji, a zato nije željela ostati anonimna niti u ovom radu. S druge strane, Orion je istaknuo kako njegova najsnažnija iskustva nisu nikada bila vezana uz neopagansku praksu, nego uz duhovni ples i šamanizam. Ipak, navodi, neopaganstvo mu je pružilo osjećaj unutarnjeg zadovoljstva,

cjelovitosti i *stabilnosti* – nešto što nije uspio postići kroz prijašnje prakse, a što mu se na koncu pokazalo kao najvažnije.

„Koliko god to paradoksalno zvučalo, ja sam zapravo nekakva najjača, najintenzivnija duhovna iskustva imao kroz ove metode koje sam radio prije. Znači mahom možda najviše kroz ples, nešto malo kroz šamanizam, ali čak kroz šamanizam ne toliko jako kao kroz ples. E sad, koliko god to paradoksalno zvučalo, nije čak intenzitet duhovnog iskustva sve. Ako hoćeš nekakvu banalnu alegoriju, kad biraš partnera, dobar seks nije sve. Dobar seks nije ono što čini dobru vezu. I zapravo taj neki osjećaj unutarnjeg ispunjenja i zadovoljstva, cjelovitosti i stabilnosti - to je ono što ja dobivam kroz paganizam i taj ritual nego li u bilo čemu drugom. Taj nekakav osjećaj bivanja na miru. Znači, nekog bivanja at home unutar vlastitog srca. Znaš ono, da mi je to doma, da sam ja zadovoljan i sretan.“ (Orion)

6. ZAKLJUČAK

Paganski Krug Hrvatske je neopaganska zajednica otvorenog pristupa koja djeluje na području Zagreba. U razgovoru s kazivačima doznalo se da PKH kao eklektična zajednica okuplja neopagane različitih pravaca i tradicija te da redovito organizira proslave Sabata i Ezbata (i po potrebi druge obrede prijelaza poput vjenčanja i stariješenja), te drži početne i napredne tečajeve za sve zainteresirane za neopagansku duhovnost i praksu. PKH djeluje kao udruga s minimalnom hijerarhijskom strukturom, a sa svojim radom započela je 2012. godine pod drugačijim ustrojstvom i vodstvom. Svoje duhovno učenje PKH temelji na „Vrelu“ koje se na ritualnim proslavama slavi u simboličkom obliku Rogatog Boga i Božice Majke, koji predstavljaju muški i ženski aspekt, odgovarajući na ovaj način svim duhovnim opredjeljenjima članova. Obavijesti o proslavama objavljuju se na Facebook stranici Paganski Krug Hrvatske koja broji 3093 člana, a služi i kao virtualno mjesto povezivanja zajednice i dijeljenja međusobnih iskustva.

U razgovoru s petero kazivača uključenih u istraživanje prikupljeni su osnovni biografski podaci i ispitani razlozi njihovog pristupanja pokretu. Otkriveno je da su razlozi kod troje kazivača primarno vezani uz ritualnu praksu koja prema Krešimiru ima jednostavan format izvođenja, za Oriona je najlakši način za induciranje promijenjenih stanja svijesti, a za Apolonu je alat za postizanje stabilnosti i cjelovitosti. Krešimir i Irena istakli su također da ih je kod neopaganstva privukao afirmativan stav prema prirodi, ekološka osviještenost, feministička svijest, doživljaj ujedinjenog i ravnopravnog muškog i ženskog u Božanskom te na koncu

balans duhovnog i materijalnog. Posljednji kazivač, Adalwulf, napomenuo je da je osjećao unutarnji poziv.

U radu je najviše pažnje posvećeno ispitivanju uloge rituala u postizanju transformativnih duhovnih iskustava. Na temelju istraživanja, razvidnim se pokazalo da je za kazivače važno pravilno izvođenje rituala i slijed ritualnih koraka koji, sukladno tumačenju Magliocco, prate Van Gennepov tripartitni model. Faze separacije, liminalnosti i reintegracije odvijaju se u nekoliko pažljivo i pravilno izvođenih ritualnih koraka koji uključuju osam glavnih koraka, koji su prema Cheal i Leverick esencijalni za postizanje duhovnih transformacija (načelo formalizacije).

Ritualni koraci i njihov slijed važni su jer se putem njih rekonstruiraju sveti mitovi koji se nalaze u pozadini rituala, a koji objašnjavaju sudionicima kako je svemir stvoren te kako i oni sami prateći korake mogu kreirati svoj mikrokozmos i ostvariti željene promjene. Povezivanjem s mitološkim božanstvima sudionici otkrivaju aspekte vlastite svetosti, postajući bogovi/boginje vlastitog mikrokozmosa. Povezivanje s božanskim odvija se u liminalnoj fazi, kao središnjoj i najvažnijoj fazi rituala. Sukladno Pandianovom tumačenju za uspostavljanje (šamanskog) svetog jastva, odnosno transformaciju simbola ljudskog „ja“ u sveto „ja“ važnu ulogu upravo imaju rituali i sveti mitovi – oni su kulturne arene za uspostavljanje, procjenjivanje i održavanje šamanskog jastva.

Osim ritualne strukture, u postizanju transformacije značajnu ulogu imaju i ritualni alati, prije svega ritualni predmeti koji nose simbole svetog Drugog i olakšavaju transformacijski proces, istovremeno pomažući usmjeravanju na promjene koje se žele ostvariti. Isto značenje za sudionike imaju i simboličke geste, pokreti i glazba. Premda nisu nužni, alati pomažu u lakšem ostvarivanju kontakta sa svetim Drugim jer nose simbolično značenje. U ovu svrhu koriste se i prigodni tekstovi putem kojih se nastoji potaknuti određene emocije kod sudionika koje im mogu pomoći u ostvarivanju duhovnih iskustva. Kako ističe Magliocco, do duhovnih iskustva u ritualima dolazi se igrom simboličkih gesti i pokreta, kao i korištenjem različitih tehnika poput bubnjanja, plesa i pjevanja.

Kako bi transformacija bila moguća za sve sudionike, važno je da svi mogu pronaći osobnu svrhu sudjelovanja u ritualu, odnosno inkorporirati u ritualnu strukturu svoje namjere. Iz ovog razloga, kako objašnjavaju Cheal i Leverick glavna svrha rituala je uvijek generalna – na Mabonu je ona vezana uz prizivanje obilja, na Samhainu uz odbacivanje loših i štetnih navika i/ili mana, a na Ezbatu punog mjeseca mogle su se ostvariti sve (individualne) želje. Također,

kako su kazivači istaknuli, sukladno društvenoj kontroli kao preduvjetu za ostvarivanje transformacije (prema Cheal i Leverick) značajno je da svi (ili barem većina sudionika) zna slijed rituala, njegov smisao, način izvođenja i simboliku jer na ovaj način dolazi do intersubjektivne povezanosti sudionika putem koje se ostvaruje društvena kohezija. To je jedan od razloga zašto PKH održava tečajeve i potiče sve zainteresirane za neopaganstvo da ih pohađaju.

U radu se također nastojalo istražiti doživljaje sudionika rituala, odnosno njihova iskustva promijenjenih stanja svijesti. Na temelju kvalitativne analize pokazalo se da iskustva svih kazivača obuhvaćaju tri kategorije doživljaja koji korespondiraju s tri faze rituala. Fazu separacije tako obilježava doživljaj *prožimanja* ili *protoka energije* koji je često opisan kao endogena senzacija, iako neki od kazivača navode da osjećaju i fizičke senzacije poput ježenja i trnaca. U liminalnoj fazi i dalje je prisutno prožimanje energije, ali ono sada postupno u kontaktu s božanskim doživljava svoj vrhunac koji se kod kazivača ostvaruje u obliku snažnog osjećaja *povezanosti sa svime* – kozmosom, zajednicom i samim sobom. Taj doživljaj potkrijepljen je pozitivnim emocijama ljubavi, blaženstva i spokoja, ali i kognitivnim promjenama u vidu širenja percepcije, kao i već spomenutih tjelesnih senzacija vezanih uz protok energije. Ti doživljaji potvrđuju Pandianovu tvrdnju da se uspostavljanje šamanskog jastva manifestira kroz psiho-biološke promjene kod praktikanata. Uz spomenute, neki od kazivača navode i nešto specifičnije senzacije, poput pojave vizija i osjećaja spajanja prošlosti i sadašnjosti.

Posljednju fazu rituala (integracija) obilježava osjećaj *stabilnosti* koji je često vezan uz doživljaje *osnaženosti*, odnosno samopouzdanja i vitalnosti. Prije rituala kazivači su se osjećali umorno i opterećeno svakodnevnim poslovima, dok bi se po završetku rituala osjećali opušteno, uzemljeno i osnaženo. Ta posljednja faza ujedno otkriva i samu svrhu rituala koja se podudara s Pandianovim tumačenjem uspostavljanja šamanskog jastva proizašlu iz potrebe prevladavanja ili *stabilizacije* životnih kriza

Vrijedi upozoriti da su dobiveni rezultati ograničeni činjenicom da je u provedenom istraživanju sudjelovao relativno mali broj kazivača te da su moja osobna opažanja i zaključci izvedeni na temelju samo tri sudjelovanja u ritualima. S obzirom na nedovoljnu istraženost neopaganskih pokreta u Hrvatskoj i njihovih obrednih praksi, dobiveni nalazi ipak mogu biti putokazom za buduća, cjelovitija istraživanja ovog fenomena.

7. POPIS LITERATURE I IZVORA

1. CHEAL, David i LEVERICK Jane. 1999. „Working Magic in Neo-Paganism“. *Journal of Ritual Studies* 13/1: 7-19.
2. DENSCOMBE, Martyn. 2010. „Phenomenology“. U *The Good Research Guide for Small Scale Research Projects (4th ed.)*. Buckingham: Open University Press, 93-106.
3. HEELAS, Paul. 1996. *The New Age Movement: The Celebration of the Self and the Sacralization of Modernity*. Cambridge: Blackwell Publishing
4. IOLAR. 2013. *Paganizam u teoriji i praksi: doktrina paganizma*, ur. Danijel Tatić. Zagreb: Despot Infinitus
5. IOLAR. 2013. *Paganizam u teoriji i praksi: magija i vješticarstvo*, ur. Danijel Tatić. Zagreb: Despot Infinitus
6. IOLAR. 2014. *Paganizam u teoriji i praksi: obredi i simboli*, ur. Danijel Tatić. Zagreb: Despot Infinitus
7. MAGLIOCCO, Sabina. 1996. „Ritual is my chosen art form: The creation of ritual as folk art among contemporary pagans“. U *Magical religion and Modern Witchcraft*, ur. James R. Lewis. New York: State University of New York Press, 93 – 119.
8. MAGLIOCCO, Sabina. 2009. „Pagans“. U *Religions in Focus: New Approaches to Tradition and Contemporary Practices*, ur. Graham Harvey. London: Routledge, 1-19.
9. MAGLIOCCO, Sabina. 2012. „Neopaganism“. U *The Cambridge Companion to New Religious Movements*, ur. Olav Hammer i Mikael Rothstein. Cambridge: Cambridge University Press, 150-166
10. MAGLIOCCO, Sabina. 2015. „New Age and Neopagan Magic“. U *The Cambridge History of Magic and Witchcraft in the West: From Antiquity to the Present*, ur. David J. Collins i S.J. Cambridge: Cambridge University Press, 635-664.
11. MAGLICCO, Sabina. 2017. „Myth and Ritual in Modern Paganisms“. U *Religion: Narrating Religion*, ur. Sarah Illes Johnston i Cengage Learning. Macmillan Reference USA, 81-95
12. MORRIS, Brian. 2005. „Neopaganism and the New Age Movement“. U *Religion and Anthropology: A Critical Introduction*, ur. Brian Morris. London: Cambridge University Press, 271-309.
13. MILAS, Goran. 2009. *Istraživačke metode u psihologiji i drugim društvenim znanostima (2. izdanje)*. Zagreb: Naklada slap.

14. MILIČEVIĆ, Sonja. 2010. „Wicca. Stara ili nova religija?“ U: *Mitski zbornik*, ur. Suzana Marjanić i Ines Prica. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Hrvatsko etnološko društvo i Naklada Scarabeus, 531-551.
15. PANDIAN, Jacob. 1991. *Culture, Religion, and the Sacred Self: A Critical Introduction to the Anthropological Study of Religion*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall
16. RABINOVITCH, Tsvia Shelley. 2011. *The Encyclopedia of Modern Witchcraft and Neopaganism: Second Edition*. Dubuque: Kendall Hunt
17. URBAN, B. Hugh. 2015. „Wicca and Neopaganism: Magic, Feminism, and Environmentalism“. U *New Age, Neopagan, and New Religious Movements: Alternative Spirituality in Contemporary America*, ur. Hugh B. Urban. Oakland: University of California Press, 201-228.
18. ŠKRBIĆ ALEMPIJEVIĆ, Nevena, POTKONJAK, Sanja, RUBIĆ, Tihana. „Fenomenologija“. U *Misliti etnografski: Kvalitativni pristupi i metode u etnologiji i kulturnoj antropologiji*, ur. Tihana Petrović Leš i Luka Šešo. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo, 13-33.
19. VAN GENNEP, Arnold. 1960. *The Rites of Passage*. Chicago: University of Chicago Press

Korištene Internet stranice:

1. Stranica Međunarodne Paganske Federacije – Hrvatska <https://cro.paganfederation.org/2012/07/21/hello-world/>
2. Stranica Paganskog Kruga Hrvatske: <http://paganski-krug-hrvatske.weebly.com/>
3. Prezentacija vizije razvoja Paganskog Kruga Hrvatske: https://www.slideshare.net/Paganski_krug_Hrvatske/vizija-razvoja-paganske-zajednice-u-hrvatskoj
4. Stranica hrvatskog wiccanskog sijela Wiccanski krug: <https://wicca.com.hr/tko-smo-mi/>

Kazivači:

Krešimir (pseudonim), Zagreb, 48 godina, novinar; kazivao 16. ožujka, 6. travnja i 20. travnja 2022.

Irena Dumančić-Baranja, Zagreb, 45 godina, astrologinja i odvjetnica; kazivala 8. ožujka 2022.

Orion (pseudonim), Zagreb; kazivao 9. ožujka i 24. ožujka 2022.

Apolona (pseudonim), Zagreb, 53 godine; kazivala 21. ožujka 2022.

Adalwulf (pseudonim), Zagreb, 24 godine, student prirodoslovnih znanosti; kazivao 8. ožujka 2022.